

ШЫН

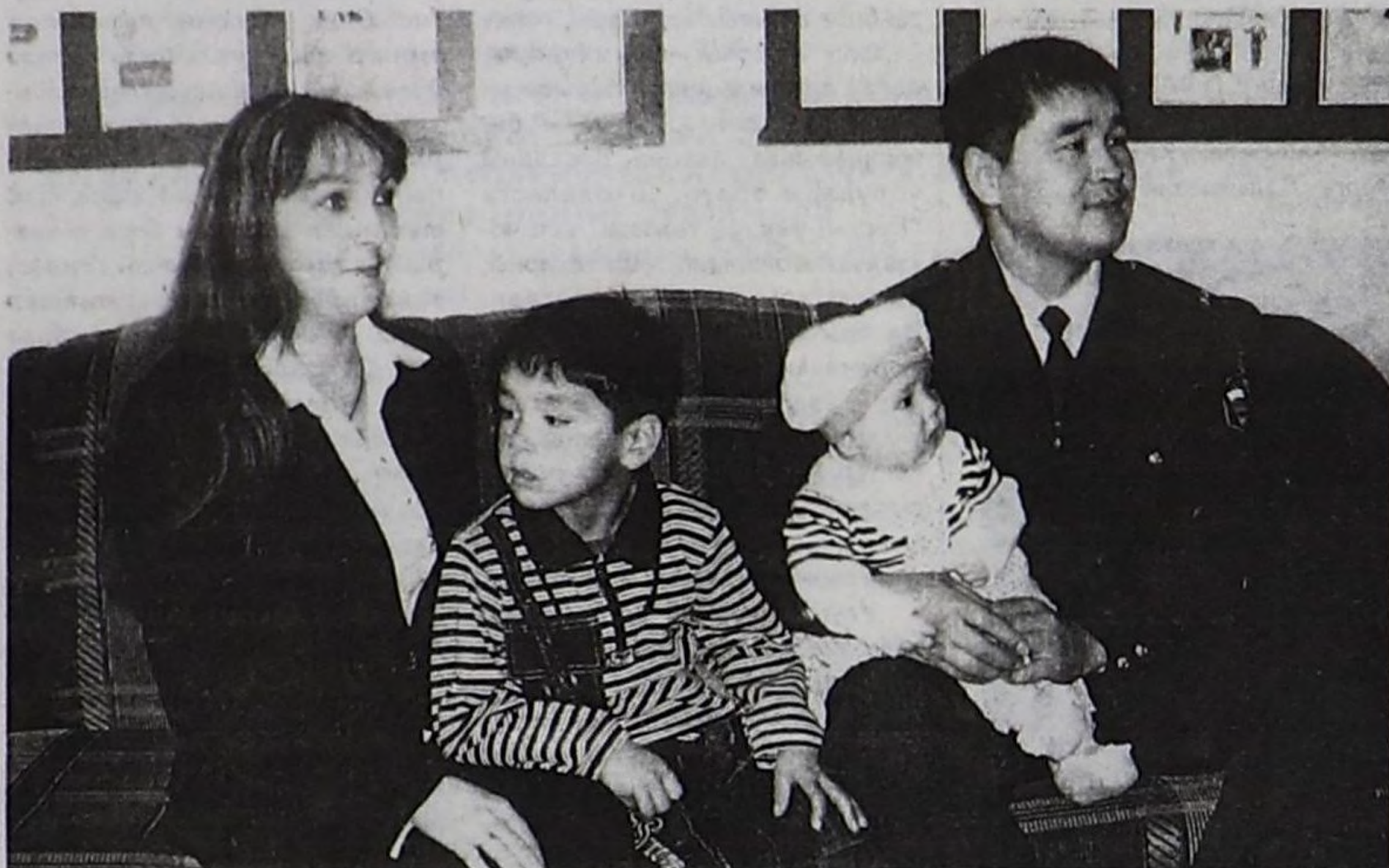
№ 130
(17774)

2009 чылдың
ноябрь 10,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Иитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүн эгелээн

ӨГ-БҮЛЕГЕ 10 МУҢ ДУГААР СЕРТИФИКАТ

Бистиң амыдыралыыста ие (өг-бүлө) капиталы киргенден бээр ажы-төл немежил турары эң-не эки чүүл болбайн канчаар. Амгы үеде

республикада ие капиталыңа сертификат саны 10 муң чедерген. Юбилейлиг сертификат Тандының Бай-Хаактан Руслана Тимонина

биле Юрий Ондарның өг-бүлө-зинге оонашкан.

Ноябрь 5-те юбилейлиг сертификат тыпсыр езулалга Рос-

сияның Пенсия фондузунун Тывада салбырының даргазы Баяна Тугур-оол, Танды кожуун чагыргазының даргазының социал политика тала-зы-биле оралакчызы Любовь Хад-жиева болгаш Пенсия фондузунун Тандыда эргелелиниң даргазы До-лаана Сарыглар аас-кежиктиг өг-бүлөгө байыры чедиргеш, боодал чечектерни, бичи уругларыңа ой-наарактарны белек кылдыр тудус-каннар.

Ие капиталыңа 10 муң дугаар сертификат алыр эргени ада-ие-зинге «сөңнээн», барып-барып ол хүн 6 айлаан Темирлана аныак өг-бүлениң ийи дугаар уруу. Улуу 6 харлыг Максим бо чылын 1 дугаар классче өөренип кирген школачы.

Аас-кежиктиг ава Руслана Ти-монина — кожуунун өг-бүлө бол-гаш ие-чаштың социал дуза төвүнүн эргелекчизи, черле Бай-Хаак чурт-тук, аажок тывалаар, өөнүн ээзи Юрий Ондар — кожуунун иштиги херектер килдизиниң харылзаа инженер. Авазы ажылдап үнө бээрге, бичи Темирлананы кырг-ан-авазы Любовь Очур-ооловна Улуг-Хемниң Хайыракадан чедип келгеш, алчып берип турар.

Иитизи-биле республикада ие

капиталыңа сертификат ап турар кижилер чыл санында немежил турар. Сан-чурагайларны алырга мындыг: 2007 чылда 2710 сертифи-кат, 2008 чылда 4103, бо чылдың эгезинден ноябрьга чедир — 3376. Ам бо хүн безин ие капиталы өг-бүлелерде дузалап эгелей берген. Оон акшазын сертификат алы-рыңа эрге берген уруу 3 хар чет-пээнде, хуусаа бетинде бо чылдан ипотекалыг улус ажыглап болур. Бажың садып алган чээлизиң тө-лээринге 160 кижиге 46 млн. 523 рубль, 12 муң рубль алырыңа 81 млн. 144 рубль кирген. Байдал мын-дыг турар болза, 2016 чылдың төнчүзүңге чедир, ие капиталы күштүг болуп турар үениң дургу-зунда юбилейлиг сертификаттар Тывага 25 муң, харын-даа 30 муң чедө бээри чадавас.

Руслана Тимонина биле Юрий Ондар ие капиталының акшазын уругларының өөредилгезинге ажыглаарын амдызында планнап турарлар. Амгы үеде ие капита-лының акшазы 312 муң 162 рубль, 50 көпеек болуп турар. Баштай ол 250 муң рубль турганын сагынды-раалы. Чыл санында оон акшазын инфляция аайы-биле өстүрүп турар.

Надежда ЭРГЕП.

А.А.Даржайның 65 харлаан юбилейинден

«КИЖИ ТӨЛҮ — ШҮЛҮКЧҮ МЕН»

Репортаж

Ноябрь 5-те, улуг дүүш эртип чорда, С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнче өң-баазын боодал чечектер туткан улуг-бичи кижилер, машина-техника шуужуп турары эскеричел кижиге дораан илден. Улус-чоннун алызында чиик-сергек, омак-хөглүү, байырлал шинчили-даа аажок. Ынчанмайн канчаар, олар ынак чогаалчызы — Александр Александрович Дар-жай-биле ужуражылгаже далажып халчып турарлары ол. Шынап-ла, ол хүн каас-чараш кылдыр каастаан сценалыг концерт залыңа Тываның Улустун чогаалчызы, Тыва Респу-бликаның Күрүне болгаш С.А. Са-рыг-оол аттыг шаңналдарының лау-реады, шүлүкчү Александр Дар-жайның 65 харлааныңа база чогаал ажылын эгелээнинден бээр 45 чылыңа тураскааткан «Кижиге төлү — шүлүкчү мен» деп чогаа-дыкчы келгээ.

Чоокта чаа-ла Александр Алек-сандровичке мөгейкичелери «беш биле беш» демдектерлиг чараш назыны-биле байыр чедирип турган болгай, мыа аразында он чылдар шуужуп эрте бергени бо-дур. Ын-чалза-даа он чылдар чогаалчының амыдыралында хилис эртпээн. Бо үениң иштинде А.А. Даржай 13 ном-ну чырыкче үндүргөн. Оларның аразында «Чуртталганың ширин шөлү», «Ынакшылдың ширээзи», «Шаг-үениң шылгалдазы», «Дүл-гээзинниң аяна», «Идегелдин чы-рыгы», «Назын күзү», «Кылаңнаш-кан дамдылар. Ожук дажы», «Тос чүкче чажыг. Улуг ожук даштары», «Сагыштын ыстап аарыыр эрээзи» деп тыва дылда он шүлүктер,

тоожулар номнарын болгаш орус дылда үш шүлүктер болгаш проза номнарын парлаткан. А иитизи-биле алырга, 1972 чылда үнген «Төр-рэн черим» деп баштайгы шүлүк-териниң номундан эгелээш, 31 чо-гаал номнарын ол чырыкче парла-дып үндүргөн.

65 харлаан байырлалында Улус-тун чогаалчызыңа байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөр сөглөп, ча-раш боодал чечектерни сөңнөп, ынакшылды илереткен чону-ла хөй. Тыва Республиканың Чазааның Дар-газы Ш.В.Кара-оол:

— Эргим чонум, эки хүннүң мен-дизи-биле! Тывавыста бөгүн улуг байырлал болуп турар чүве-дир. Тываның Улустун чогаалчызы А.А. Даржай 65 харлап турар. Чонунун хей-аадын, сүлдэзин көдүрүп чо-руур кайгамчык чогаалчыыска аас-кежикти, кадыкшылды, чедиш-киннерни, өг-бүлөзинге амыр-тай-быңны күзедим. Бурундаа хүн ужу-ражып келгеш, иелээ чугаалажып шаг болдувус. Александр Алек-сандровичиниң сөс-домаан, чагыг-сүмезин алыры аас-кежик деп бодап чоруур мен. Оон 20 харлыг хып дээн чалыы оол турган үезинде безин бижээн шүлүктериниң фило-софчу ханы уткалыын магадаар мен. Кижиниң амыдыралчы оруу чону-нун деткимче-биле эгелээр, оон утка-шынарлыы чонунга бараан болурунда хамааржыр дээрзин ол чогаалдарында илереткен болгаш бүгү назынында чонунга шыныч бараан болуп келген. Чогаалчының эрткен оруу чараш — сайыттап-даа чораан, депутаттап-даа чораан. А демир-үжүүн ол кажан-даа холдан

салбайн келген.

Чогаалчыыс чүвениң арыг шынын чугаалаар кижиге, бистиң ажыл-херектеривиске хамаарыш-тыр-даа сагыжында чүү барыл, ажыы-биле чугаалаар. Моон соң-гаар-даа силерниң чидиг шынын сөглээн үнелел сөстөрүңер биске херек. Шүгүмчүлел-даа херек, кылган ажылдарыысты эскерип, үнелеп, мактаар болзуңарза, ба-за-ла амыраар бис.

Тыва чоннун арын-нүүрү силер, Александр Александрович. Ка-дыкшыл херек. Бодуңарны эки камнаныңар. Силерниң чагыг-сөзүңер-биле ажылдап-чурттаа-рыысты аазап тур бис. Силерге ынак бис. Хөй номчуттунар, бижит-тинер чогаалчы кижиге болгаш, чо-гаалчыыстың карааның кадыы кошкып турарын билер бис, бүгү талазы-биле деткимчени кылгыр бис.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга пала-тазында Б.К.Балчий-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д.Монгуш, депутат С.И.Ооржак олар байыр чедирип, кайгамчык чылыг-чымчак сөстөрүңер сөглөп, кризистиниң нарын үезин чурттап эртеринге дузалам-чы кылдыр «кризис пакёдин» база берди. ТР-ниң культура болгаш ин-формация сайыдының оралакчызы Ч.К.Сарыхаа яамының мурнундан байыр чедирбишаан, өөрүнчүг медээни дыңнатты. А.А. Даржайны «Россияның тергин кижилери» энциклопедияже улуг Россияның сайзырал-хөгжүлдэзинге кирип келген үлүг-хуузу дээш кириген.

Залга орган чон диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле байыр че-дирди.

Тываның Чогаалчылар эвилели-ниң даргазы М.Б. Ховалыг байыр чедирип тура, А.А. Даржайның чогаалдары төрөөн черинден эге-лээш, бүгү Россияда, Хамаарышпас Күрүнелер Эвилелинде, харын-даа делегейде алдаржаанын демдег-лээн. Ус-шевер дарганнарның кыл-ганы кайгамчык каасталгалары дег эртинелер — оон чогаалдары дээрзин айыткан. М.Б.Ховалыг Россияның аңгы-аңгы хоорай, рес-публикаларындан келген телеграм-малар-биле чыылганнарны таныш-тырды. Тываның ном үндүрер чери-ниң чаа парлап үндүргени М.Б. Доржуңун чыныды чогаалдарының номунун бир дугаарын А.А. Дар-жайга хүндүткел-биле сөңнеди.

Тываның Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Куулар: — Чайның кай-гамчык чараш чечектерин-даа, кыштың соок шуурганнарын-даа бажыыс агаргыже кады көрүп, шыдажып эртип чор бис. Эштери-вис Монгуш Доржу, Владимир Серен-оол олар-биле кады чогаал ажылын эгеледивис. Бөгүн силерге Тываның Чазааның, Улуг Хуралдың даргалары силерниң арныңарже көрүп алгаш, бичи чаштар дег өөрүп, каттырып, шүгүмчүлелде-риңерни шыдажып бис деп ту-рарга, чогаалчы эш-өөрүңер бис-тер чоргаарланып ордубус. Алек-сандр Александровичиниң чогаал-дарын магадап ханмас-тыр мен. «Угааныңдан хилинчек», «Эрээ» деп шүлүглелдери кайгамчык-тыр. Бурунгуларның мерген угааны-

биле бижээн деп үнелээр-дир мен. Чогаалчыыстың сөңү — сагыш-сеткилди хей-аът кириер, мага-бот-ту арыглар улуг ном, судур-дур. Юбилейин таварыштыр А.А. Дар-жайга даг дег акты, танды дег кежикти күзээр-дир мен.

ТР-ниң Чазааның чанында Ты-ваның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директорунун оралакчызы М.М.Б.Хоруннова, ТГШИ-ниң дыл секторунун эргелекчизи Л.С.Мижит, тыва литература бол-гаш аас чогаал килдизиниң ажыл-дакчызы В.С.Салчак, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының ре-жиссеру, Тываның Улустун артизи, Россияның алдарлыг артизи А.К. Ооржак, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы А.С.Хоюгбан, ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдының оралакчызы О.О. Иргит болгаш өске-лер-даа чогаалчыга байыр чедирип, суй белектерни сөңнеди.

А.А.Даржайның шүлүктеринге ыры биживээн композитор-даа чок деп болур. Композиторлар К.К.О. Ооржак, Б.С.Чамбыт, А.М.-Д.Мон-гуш, Д.М.Кертик-оол олар сценаже үнүп келгеш, байыр чедирип, моон соңгаар-даа композиторларга чаа-гай «чемиш» болур шүлүктерден бижириң күзеп, Александр Алек-сандровичиниң «Шурумаа» деп шүлүүңе Борис Чамбыттың бижээн ырызын оюн-баштак аян-биле күүсетти.

Байырлалдың улуг концерти келгээни уламчылады. Чоннун ынак артистери Демир-оол Кежиктиг, Станислав Ирил, Луиза Мортай-оол, Эзир-оол Монгуш, Надежда Наксыл болгаш өскелер-даа чыыл-ган чонга аян тудуп, байырлалды улам каастадылар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ноябрь 10 — Милиция хүнү

ХООЧУННАРНЫҢ
ҮЛҮҮ УЛУГ

Тыва милицияда хоочуннар шимчээшкини 1960 чылдарда эгелээн. Ол аңгы-аңгы чылдарда янзы-бүрү кылдыр ажилдап турган. 10 чыл бурунгаар, 1999 чылдың июнь 16-дан тура, ТР-ниң ИХЯ-ның хоочуннар шимчээшкини Тыва Республиканың Юстиция яамызынга хөй-ниити организациязы кылдыр бүрүткеткен. Ооң бир дугаар даргазы кылдыр иштики албанның хүндүлүг дыштанылгада полковниги Равиль Гаязович Антов соңгуттурган турган.

2006 чылдың ноябрь айда Россияның ИХЯ-ның министринин «Россияның ИХЯ-ның бүгү адырларын Россияның ИХЯ-ның бүгү адырларының хоочуннар организациялары-биле кады демниг ажилдаарын моон соңгаар боттандыраарының дугайында» № 875 айтышкыны үнген. Ук айтышкын хоочуннар ажилынга төөгүлүг болушкун болган. Оон бээр Хоочуннар чөвүлели ИХЯ-ның база бир адыры кылдыр ажилдап эгелээн болгаш ИХЯ-ның чөвүлел хуралдарына киржип, чыл санында кылган ажилдарының, чоруткан хемчеглеринин түннелдерин дыңнадып турар болу берген. Тываның ИХЯ-ның удуртулгазы Хоочуннар чөвүлелинге эт-септиг ийи кабинетти аңгылап берген, ол ышкаш оргтехника, телефон болгаш факстыг харылзаа-биле база хандырган.

Амгы үеде Тыва Республиканың ИХЯ-да 23 хоочуннар организацияларында 884 хоочуннар учетта турар. Республиканың бүгү кожууннарының иштики херектер килдистеринде база хоочуннар

гаш кандыг-даа аудитория мурнунга илеткелдерни идепкейлиг кылып шыдаар тускай бөлүктү хоочуннар чөвүлелинден тургускан. Хүндүлүг дыштанылгада хоочуннар: полковниктер М.И. Удуракин, Ч.Т. Донгак, Б.А. Узум, Р.Г. Антов, П.В. Сосков, подполковниктер К.Х. Нурсат, Д.Д. Дажымба, майорлар К.А. Макаров,

Амыдыралга, ажил-херекке-даа арга-дуржулгазы байлак.

организациялары ажилдап турар. Хоойлу-дүрүм хажыдышкынын болгаш кем-херек үүлгедиишкннерин болдурбазы-биле ИХЯ-ның хоочуннары улуг үлүүн кирип, хөй-ниитинин чурумун камгалаар ажилдарга идепкейлиг кирип турарлар. Участок шагдаазы кылдыр ажилдап чораан хоочуннар участоттарда, ОШАЧКИ хоочуннары ОШАЧКИ-ниң постуларында кижилер бүрүзү боттарының арга-дуржулгазының аайы-биле ИХЯ-ның аныяк ажилдакчыларына арга-сүмезин кадып, кады кажа ажилдап турарлар. Олышкаш берге кижизидилгелиг аныяктар-биле база ажилдарны чорудуп, чогуур хемчеглерни ап келгеннер. Бо хүннерде учетта турар 70 ажыг назы четпээннер хоочуннарның хайгааралында алдынган.

Төрзүн чуртунга сагыш-сеткили-биле бердинер, ол дээш маадырлыг базымнарны кылып чоруктарны күштелдирери-биле, эрге-хоойлу камгалакчыларына кылган ажылы дээш өөрүп четтиришкннерни чогуур деңгелге чедирер талазы-биле ажилдар чорудары иштики херектер органнарының хоочуннар организацияларының кылып турар ажил-ижинин база бир угланышкыны болур. Ынчан-

С.Ч. Куулар, Б.Ч. Оюн, В.О. Дүгер болгаш старшина Г.А. Колупаев ИХЯ-ның аныяк ажилдакчыларынга болгаш хамааты аныяк салгалга солун, ажыктыг илеткелдерни кылып, дагдыгган ажылын төлөптиг күүседип турарлар.

Хоочуннар организациязы янзы-бүрү байырлалдардан аңгыда, ТР-ниң ИХЯ-да өөредилге төвүнүн доозукчуларының даңгырак хүлээп алышкынынга, Чечен Республикаже (ОМОН) дайынчыларының үделгезинге, Кызыл хоорайның школачыларынга баштайгы паспорт тыпсырынга база кирип турарлар. Март 8-те «Милицияның даңгыназы — 2009» конкурсту база эрттиргеннер.

Тыва милицияда ажылы салгал дамчырының талазы-биле солун чижектер база бар. Иштики херектер албаннарында ада-өгбезинин ызыгуурун салган ажилдакчылар, өг-бүлелер хөй бооп турар. Чижээлээрге, Дан-Скюрннерниң өг-бүлөзүн көрүп болур бис. Кырганаказы баштай ТАР-ның улустун шеринге албан эрттирип турган, оон соонда ИХК тургустунуп келгенде аңаа ажилдай берген. Оон беш ажы-төлү аказының соон салган. Амгы үеде ол беш кижинин ажы-төлү болгаш оларның ажы-

төлдери безин милиция шугумунда ажилдап чоруурлар.

ТР-ниң ИХЯ-да Хоочуннар чөвүлелиниң ажылы экижи, көскү апарганы-биле милиция шугумунга ажилдап чораан дыка хөй пенсионерлер болгаш хоочуннар аңаа янзы-бүрү айтырыгларлыг кээп турар апарган. Колдуу-ла чурттаар чер, эмчи болгаш пенсия хандырылганынга хамаарыштыр айтырыглар болур.

Иштики херектер органнарының хоочуннарының социал амыдыралын хандыраар талазы-биле айтырыгга деткиччилер Таңды кожуунун чагыргазының даргазы Сергей Чорбаевич Ондар, ТР-де Россияның СПФАЗ-ның удуртучузу Александр Дарыйевич Сарыглар, «Суй-Белек» КХН-ның даргазы Мерген Балыкаевич Дагба, ТР-нин

«УЧАСТОК ТӨЛЭЭЗИ —
СЭЭҢ ӨҢНҮҮҢ»

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының октябрь 12-де үндүргөн № 380 доктаалыга үндөзилээш, Улуг-Хем кожуунун иштики херектер килдизинде «Участок төлээзи — сээң өңнүүң» деп акцияны чарлаан.

Ооң сорулгазы октябрь 12-ден ноябрь 10-га чедир участок төлээлери кем-херек үүлгедиишкннерин болдурбас хемчеглерни алыры, хамаатыларның айыыл чок чоруун камгалаары, чурттап орау девискээринин арыг-силиин тудар талазы-биле ажилды чорудары, чонну хүлээп алырын чурумчудары, албан организациялар база өөредилге черлеринге, чуртталга бажынарна лекция, беседаны чорудары болур. Школаларга «Бистиң участок төлээзи» деп чогаадыгны бижидип, чарлалдарны, плакаттарны азырын дааскан. Ноябрь 10-да бо акцияны түнөп, өөреникчилерниң эки чогаадыглары дээш шаңналдар тыпсыр, участок төлээлерин ажилында четпестерлиг болза торгоалга онаап, эки ажилдаан участок төлээлерин кожуунун иштики херектер килдизи шаңнап-мактаарын айыткан.

Улуг-Хем кожуунда 9 участок төлээзи ажилдап турар, оларның үжүн Шагаан-Арыг хоорайда быжыглан. Дружба кудумчунда төп оруктун барыын талазындан эгелээш, Көк-Чыраа арбанынга чедир девискээрни участок төлээзи, милицияның улуг лейтенантызы Шолбан Кызыл-оол харыылаар.

— Бо девискээзде чурум чрекичлери колдуунда аныяктар болуп турар. Рабочая кудумчунда сизге кажааларының чанынга хөй аныяктар чыгып, аргалаар. Чайгы үеде олар танцы шөлүңге аргалааш, ол ынчаар чооккавы чурттакчыларга дыш бербейн турар. Мал оорлаашкыны чайгы үеде чурттакчыларның ажы-төлү, уйнуктары чыгып аргалаан түңнелинде болуп турар. Чаа бажыңче көже берген кижилер аргалап, подьезд иштин чреп, бокталдырып турары хомуданчыг — деп, Шолбан Кызыл-оол чугаалап турар. Рабочая, Гагарин кудумчуларына кончуг хөй бокту «Универсал» МУБ-тун, кожуунун, хоорайның чагырга ажилдакчылары, милиция ажилдакчылары 10 машина иштин чүдүргеш, төктүргениниң түннелинде байдал чүгээртээн. Ынчалза-даа ам-даа богун кайы хамаанчок төптөр чурттакчылар бар.

Хоорайның 2 дугаар участогунда милицияның капитаны Айдан Монгушту быжыглан. Бо дээрге хоорайның эн-не дүвүренчиг девискээри дээрзин шупту билер. Маңаа хөй эзирик кижилер чыгып, эрткен-дүшкен улустан акша-көпөк диленген турар. Хөй казт бажынарның караңгы подьездизинге чыгып аргалаар, бокталды-

рар, аңаа өлүрүүшкүн база болган.

— Пенсия, уруглар, ажил чоктар пособиеси үнген соонда аргалаашкын калбаа-биле эгелээр. Ол үеде бистиң ажылымыс чай чокталып, чамдыкта четтикпейн баар бис. Өске участок харыылап турар эштерим база меңээ дузалажы бээрлер. Подьездилерде чаданың баартактары чартып, септеп турганының кадында-ла дүңе сый тепкилеп каапкан боор таварылгалар бар. Подьездинин ханаларын оя тевер, эжиктер чреп, шокарлаар кижилер база бар. Ол дээрге чурттакчыларның боттарының-на ажы-төлү болуп турар — деп, Айдан Монгуш чугаалап турар.

Арыскан, Арыг-Үзүү, Ишти-Хем девискээринде участок төлээзи, милицияның улуг лейтенантызы Мурат Ховалыг болду. Ол Шагаан-Арыгдан барып-кээп ажилдап турар.

— Корум-чурум үрээшкннери колдуунда аргалаашкынының түңнелинде болуп турар. Кодандан мал оорлаары эвээжээн, колдуунда кадаттан чиккен болур. Оларны кадарган кижиден төлөдип алыр, төлөвейн баарга, ам кээп бистерге билдириишкнн бижип, хомудан кээр таварылгалар бар. Мээң девискээримге чыдыг чашпап сөөлү үеде шоолуг үймес апарган болгаш байдал чүгээртээн. Аргалаашкынга ажилды чорудуп, «адрестерни» узуткаан бис, дүңелерде бажынарна пива садар кижилер ам-даа бар — деп, Мурат Михайлович биске дыңнаткан.

Суму чагыргалары участок төлээзинге дузалажып турар. Арыг-Үзүү, Ишти-Хем, Арыскан аразында чорудура, хөй бензин херек. Ишти-Хем сумузуңуң чагырга даргазы Сайын-оол Кунгаа бензин, артык кезектер-биле дузалап келген. «Азия» столовая-зының ээзи Андрей Серин биле Сайын-оол Кунгаа машиназынга дугуйлар садып бергенинге Мурат Ховалыг өөрүп четтиргенин илестерген.

Участок шагдаазының ажылы дыка берге. Оор-сук болдурбайн, корум-чурумну тудар, арыг-силиин харыылаар дээш олут орбайн, оларның кызып ажилдап турарын көргөш, Шагаан-Арыг хоорайга 3 участок төлээзи эвээш, аргалык болза оларны 5 кижилер чөвүдөдир болза эки деп санап турар бис.

Саяна ХОВАЛЫГ.

«БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ»

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызында «Бүзүрел телефону» доктаамал ажилдап турар. Ооң дугаары: 9-35-97. Бо телефонче чурттакчы чон кем-херек үүлгедиишкннеринге хамаарышкан көргөн, билген чуулдеринин болгаш өске-даа корум-чурум үрээшкннеринин дугайында медээлерни дүн-хүннүң кайы-даа үезинде дораан дамчыдып болур. Ол дыңнадыгларны милицияның ажилдакчылары кичээнге апарып, чогуур хемчеглерни алыр.

Иван МОНГУШ.

ИХЯ-ның Хоочуннар чөвүлелиниң архивинден чуруктар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республикада бюджеттер аразының хамаарылгаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8 чүүлүгө өскерилге кириер дугайында*Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың июнь 17-де хүлээп алган**Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың октябрь 23-те чүлдүз деп көргөн***1 чүүл**

2008 чылдың апрель 21-де № 689 УХ-II «Тыва Республикада бюджеттер аразының хамаарылгаларының дугайында» («Шын», 2008 чылдың май 6-да; 2009 чылдың апрель 14-те; «Тувинская правда», 2008 чылдың май 26-да; 2009 чылдың апрель 24-те) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8-ки чүүлүнүн 4-кү кезээниң ийиги абзазынга «бо чүүлдүн негелделери,» деп сөстөрни «бо чүүлдүн негелделеринге» деп сөстөр-биле солуп,

өскерилгени кириер.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эртерге күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай**№ 1517 УХ-II**2009 чылдың ноябрь 2 -***«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында***Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың сентябрь 23-те хүлээп алган**Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың октябрь 23-те чүлдүз деп көргөн***1 чүүл**

2006 чылдың июнь 23-те № 1867 УХ-I «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» («Тувинская правда», 2006 чылдың июнь 24-те; 2007 чылдың август 9-та; 2008 чылдың декабрь 4-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2-ги чүүлдүн 14-кү пунктузунга:

а) үшкү абзацта «Россия Федерациязының Чазааның» деп сөстөрни «күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген федералдыг органының» деп сөстөр-биле солуп;

б) бешки абзацты күжүн чидирген деп санаар;

в) алдыгы абзацта «Россия Федерациязының Чазааның» деп сөстөрни «күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген федералдыг органының» деп сөстөр-биле солуп;

2) 17-ги чүүлде:

а) 8-ки кезектин 1-ги пунктузунга «, а ол ышкаш 2005 чылдың май 18-те № 51-ФХ «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүнэ Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлуунуң 82.1 чүүлүгө дүүштүр депутат мандаттарын берген кандидаттарның федералдыг даңзызын депшидип турар политиктиг партияларының» деп сөстөрни немээр;

б) 9-ку кезекти дараазында эдилге-биле бижиер:

«9. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүнэ Думазында депутат мандаттарының үлелгезинче кирген кандидаттарның даңзызын депшидип турар политиктиг партияның киригени-биле томуйлаан Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксаткан таварылгада, чок болза Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчилер) органында бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадып турар үеде федералдыг хоойлууга дүүштүр күштүг болуп турар хостуг олутту (бир эвес аңаа тааржыр кандидаттарыны 2002 чылдың июнь 12-де № 67-ФХ «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелеринин база референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуунуң 29-ку чүүлүнүн 11-ги пунктузунда айыттыг хуусаалар төнеринге чедир үш хонуктан орай эвесе таныштырган болза) ол-ла политиктиг партияның саналдааны-биле кириген кандидатуразы ээлеп ажылдаар. Ол эрге 2005 чылдың май 18-те № 51-ФХ «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүнэ Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлуунуң 82.1 чүүлүгө дүүштүр депутат мандаттарын берген кандидаттарның федералдыг даңзызын депшидип турар политиктиг партияларга хамааржыр.»;

3) 19-ку чүүлдүн 2-ги кезээниң дөрткү домаан дараазында сөстөр-биле немээр: «азы өске хөй-ниити каттыжышкынының доктаамал ажылдап турар удуртур органының өске хөй-ниити каттыжышкынының политиктиг партиязының уставы-биле төлээлеттирген;»;

4) 20-ги чүүлде «азы соңгулда долаазын кириери-биле» деп сөстөрни ап кааптар;

5) 23-кү чүүлде:

а) 1-ги кезекте «азы соңгулда долаазын кириген турда,» деп сөстөрни ап кааптар;

б) 9 - 17-ги кезектерни күжүн чидирген деп санаар;

в) 18-ки кезекти дараазында эдилге-биле бижиер:

«18. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүнэ Думазының депутаттарының мурнунда болуп эрткен соңгулда-ларының албан езузу-биле парлааттыг түнелдеринин үндезининге кандидаттарның федералдыг даңзызы депутат мандаттарының үлелгезинче кирген (2005 чылдың май 18-те № 51-ФХ «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүнэ Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлуунуң 82.1 чүүлүгө дүүштүр депутат мандаттарын берген кандидаттарның федералдыг даңзызынче) политиктиг партияның депшиткен кандидатының бүрүткелин, а ол ышкаш девискээр салбыларының азы (бир эвес ол политиктиг партияның уставы-биле көрдүнгөн болза), ындыг политиктиг партияның өске-даа структурлуг кезектеринин депшиткен кандидаттарын бүрүткээрин ол айыттыг албан езузун парлаары кандидатты бүрүткээринге эргежок чугула документтерни соңгулда комиссиязынче кириеринин мурнунда болганы-биле, соңгукчуларның хол үжүүнүн чыылдазы чокка боттандырар. Ындыг кандидатты бүрүткээрин ол кандидатты депшидеринин дугайында политиктиг партияның, оң девискээр салбырының азы өске-даа структурлуг кезектин Федералдыг хоойлуда доктааттыг чурум езуугаар хүлээп алган шийтирине үндезилеп боттандырар. Айыткан шийтирге үндезилеп соңгукчуларның хол үжүүнүн чыылдазы чокка кандидаттарның даңзызы Россия Федерациязының үштүн биринден эвээш эвес субъектилеринин күрүнэ эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) органнарынга соңгулдаларны доктаадырының дугайында шийтирине албан езузу-биле парлаан (чарлап дыңнаткан) хүнде күштүг болуп турар депутат мандаттарының үлелгезинче кирген политиктиг партияның депшиткен кандидатының бүрүткелин, база девискээр салбыларының азы ындыг политиктиг партияның өске-даа структурлуг кезектеринин (бир эвес ол политиктиг партияның уставы-биле көрдүнгөн болза) депшиткен кандидаттарының бүрүткелин боттандырар.»;

г) 22-ги чүүлдүн 12-ги пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

6) 34-кү чүүлде:

а) 1-ги кезекте «телевир чок» деп сөстөрни «халас» деп сөс-биле солуп;

б) дараазында уткалыг 1' кезекти немээр:

«1. Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларында кандидаттар депшиткен соңгулда каттыжышкыны, бир эвес мурнунда чаа болуп эрткен чогуур соңгулдаларда соңгулда каттыжышкыны кандидаттарны чүгле чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле депшидип турган болза, халас эфир үезин, халас

парлаалга шөлүн бээринден ойталавас ужурулг.»;

в) 9-ку кезекте «телевир чок» деп сөстөрни «халас» деп сөс-биле солуп;

г) 11-ги кезекте «Телевир чок болгаш телевирлиг кылдыр бээр» деп сөстөрни «Бээр» деп сөс-биле солуп;

7) 35-ки чүүлде:

а) 4-кү кезекте «телевир чок эфир үезин» деп сөстөрни «бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айыткан эфир үезин,» деп сөстөр-биле солуп;

б) 5-ки кезекте «телевир чок эфир үезин» деп сөстөрни «бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айыткан эфир үезин,» деп сөстөр-биле солуп;

в) 6-гы кезекте «телевир чок эфир үезин (ол барда)» деп сөстөрни «бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айыткан (ол бар турда) эфир үезин,» деп сөстөр-биле солуп;

г) 7-ги кезекте «телевир чок эфир үезин» деп сөстөрни «бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айыткан эфир үезин,» деп сөстөр-биле солуп;

8) 36-гы чүүлде:

а) 1-ги кезекте «телевир чок» деп сөстөрни «халас» деп сөс-биле, «телевир чок» деп сөстөрни «халас» деп сөс-биле солуп;

б) 5-ки кезекте «телевир чок» деп

«Тыва Республикага инвестициялыг ажыл-чорудулга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында*Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың сентябрь 23-те хүлээп алган**Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың октябрь 22-де чүлдүз деп көргөн***1 чүүл**

2004 чылдың декабрь 29-та № 1171 УХ-I «Тыва Республикага инвестициялыг ажыл-чорудулга дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың декабрь 3-те; 2007 чылдың июнь 16-да, август 2-де; 2009 чылдың июнь 23-те; «Шын», 2005 чылдың ноябрь 29-та; 2007 чылдың июнь 5-те, август 23-те; 2009 чылдың июнь 18-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 10-гу чүүлдүн 6-гы кезээни күжүн чидирген деп санаар;

2) 13-ку чүүлдүн 1-ги кезээнге:

а) бешки абзацты дараазында эдилге-биле бижиер:

«минерал-чиг эт курлавырларын ханы болбаазырадыры;»;

б) дараазында уткалыг абзац-биле немээр:

«Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садар рыноктарның ажыл-чорудулгазын таарыштырарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 9 чүүлүнүн 3 кезээнге өскерилге кириеринин дугайында*Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың сентябрь 23-те хүлээп алган**Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың октябрь 22-де чүлдүз деп көргөн***1 чүүл**

2007 чылдың июль 23-те № 269 УХ-II «Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садар рыноктарның ажыл-чорудулгазын таарыштырарының дугайында» («Тувинская правда», 2007 чылдың июль 31-де; «Шын», 2007 чылдың август 2-де) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 9-ку чүүлүнүн 3-кү кезээнге «2012 чылдың январь 1-ден» деп сөстөрни «2015 чылдың январь 1-ден» деп

сөстөрни «халас» деп сөс-биле солуп;

9) 42-ги чүүлдүн 3-кү кезээниң 4-кү пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

10) 44-кү чүүлдүн 3-кү кезээниң 4-кү пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

11) 45-ки чүүлде:

а) 5-ки кезектин 8-ки пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

б) 9-ку кезекти дараазында эдилге-биле бижиер:

«9. Бюллетеньнерни орус дылга парлаар. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының шийтири-биле бюллетеньнерни орус болгаш тыва дылдарга парлаар. Бир эвес соңгулда участогу бюллетеньнерни ийи дылга парлап турар болза, орус дыл кырынга сөзүглелди бюллетень бүрүзүнге кириер ужурулг.»;

12) 57-ги чүүлдүн 1-ги кезээни күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай**№ 1548 УХ-II**2009 чылдың ноябрь 2*

«инновациялыг ажыл-чорудулганы хөгжүдери.»;

3) 19-ку чүүлде:

а) 2-ги кезектин сөөлгү домаан ап кааптар;

б) 4-кү кезекти күжүн чидирген деп санаар;

4) 20-ги чүүлдүн 1-ги кезээниң ийиги болгаш бешки абзацтарын күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай**№ 1554 УХ-II**2009 чылдың ноябрь 2*

сөстөр-биле солуп, өскерилгени кириер.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай**№ 1559 УХ-II**2009 чылдың ноябрь 2***«Керээ езуугаар муниципалдыг тургузугнуң чагырга даргазының албан-дужаалынга томуйлаар кижиле керээниң чаңгыс аай хевиринин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилге кириеринин дугайында***Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың сентябрь 23-те хүлээп алган**Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың октябрь 23-те чүлдүз деп көргөн***1 чүүл**

2009 чылдың май 4-те № 1246 УХ-II «Керээ езуугаар муниципалдыг тургузугнуң чагырга даргазының албан-дужаалынга томуйлаар кижиле керээниң чаңгыс аай хевиринин дугайында» («Тувинская правда», 2009 чылдың май 21-де; «Шын», 2009 чылдың май 26-да) Тыва Республиканың Хоойлузунга капсырылгага, «Маргылдааларны болгаш чөрүлдээрлери чарары» деп X кезектин ийиги абзазының ийиги домаанда «хөлезилекчинин төлээзинде чагырга даргазының

хууда херээнге» деп сөстөрни «чагырга даргазынга дамчыдар» деп сөстөр-биле солуп, өскерилгени кириер.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай**№ 1565 УХ-II**2009 чылдың ноябрь 2*

УРАН ЧҮҮЛДҮН

Сөөлгү үеде тыва литературада кандыг-ла-бир сактышкыннар, эрткен-барган болушкуннарны анаа-ла медээ уткалыг чырыткан болурундан аңгыда, бижиттинген дыл-домаа кандай, уран чүүлдүн негелделеринге таарышпас чогаалдар хөйү-биле көстүп турар апарган. Шак ындыг чорук тыва чечен чогаалдың ниити шынарын кудуладып, дүвүренчиг айтырыгны тургузуп турар. Ынчангаш чаа бижип эгелеп чоруур аныяк чогаалчыларга дуза болур кылдыр чогаал дээрге уран чүүл-дүр дээрзин сагындырбышаан, чогаал биле уран чүүлдүн өске-даа хевирлерин деңней көрүп тургаш, чогаал сайгарыл-газындан кылырын оралдажып көрээлиңер.

Уран чүүлдүн кандыг-даа хевириниң ажылынга хамаарыштыр үнелел бээрде, ону долузу-биле өөренип көөр апаар. Чижээлээрге, архитекторунун тургусканы бажы-нының даштыкы хевир кедергей чараш-даа болза, иштинде, өрээлдеринин тургузуунда четпестер бар болза, ооң үнези бадып чыдар. Уран чогаалда база шак-ла ындыг. Чогаалда чежемейиниң-даа эки тема чырыдып турар болза, ооң канчаар болгаш кайы хире кылдынганы (уран чүүлге хамаарышкан талазы) чогаалдың шынарын кудуладып болур. Бо талазынче кичээнгей салбайн бижиттинген чогаалдар уран чогаалдың фактызы болбайн, а анаа темажыттыг медээ хевирлиг апаар.

Азы бажыңны тударда, эки, чаа ыяштар-биле тудуп турза-даа, оларның аразынга каш ирик ыяш кириптер болза, ук бажың каян-бир ирик ыяштарның хайы-биле буступ калыр. Шак ол ышкаш чогаалдың иштинде эки чедингир тургустунган болушкуннар, үскүлешкишкыннар, бодал болгаш сагыш-сеткил шимчээшкыннери хөй-даа болза, оларның аразында кандай тургустунганнары база бар болза, ук чогаал дөмей-ле кошкак талаларлыг кылдыр санаттына бээр. Улуг күш үндүрбейн, буу-хаа кылган ажал алызы барып багай түңнелдиг болур.

Ынчангаш кандыг-бир чогаалды сайгарып көөр дээн болзусса, ооң иштинден чедингир бижиттинген эки шынарлыг домактарны шилип, дилеп турбайн, домак, харын-даа сөс бүрүзүн сайгарары чугула. Чижек кылдыр Эдуард Мижиттин «Казыргылыг кудуктуң кыйгызы» деп прозалуулук номундун «Кайда силер?» деп кыска хемчээлдиг чогаалының дыл-домаан, омур-хевирлерин болгаш илередип турар бодалдарын сайгарарын шенеп көрээлиңер.

«Оът-сигенинң ажыгымаар чыды долган агаарын кужурзураан хөңнүм хандыр тынмышаан, шагда чанмаан төрөөн суурумче, машина-балгат-даа манавайн кылаштаптым» (ар. 82).

Кужур дээрге дус-ла болгай. Лириктиг маадырның кужурзураан хөңнү биле шагда чанмаан чуртунун оът-сигенинң ажыгымаар чыды аразында сырый тудуш болуп, анаа-ла медээ эвес, а сеткил-сагыштын дойлушкунунун омур-хевир апарган. Кужурзураан мал дусту кайы хире харамдыгып чылгаар ийик, лириктиг маадырның чаныксаан сеткилин автор ооң-биле денепкен. Ук сөстөрнү шак ынчалдыр ажыглаанындан, лириктиг маадырның кайы хире чаныксааны улам күштүг кылдыр көстүп келген. Ооң кырындан лириктиг маадыр суурунга чедир ам-даа ырак турбуже, **машина-балгат-даа манавайн чадаг кылаштапкан, чүге?** Ол хире чаныксаан. Төрөөн чуртун ол хире сагынган. Кандыг-даа артык тайылбыр чокка, чедингир омур-хевирлер дамчыштыр автор лириктиг маадырның чаныксаан сеткилин күштелдир көргүзүпкендир.

Уран чогаал — скульптура болгаш чурулга-биле бир дөмей, уран чүүлдүн бир хевир болганда,

көргүзүксээн омур-хевирни анаа-ла медээ уткалыг кылдыр дамчы-дары-биле кызыгаарланмас. Чижээлээрге, чурукчу безин бодунун ажылынга кандыг-бир кижинин даштыкы омурун ол-ла хевээр кылдыр көргүзеринден аңгыда, ооң иштиги делегейин, сагыш-сеткилинин хөлээшкенин база илередирин кызыдар болганда, уран чогаалга ол бүгүнү сөстүн дузасы-биле эң-не чедингир дамчыдып болур. Ынчал кээрге, уран чогаалдың сорулгазы кандыг-бир чүүлдүн канчалдыр көстүп турарын ол-ла хевээр кылдыр медээ уткалыг чурууру-биле кызыгаарлан-мас, а уран-чечен, ханы уткалыг кылдыр болгаш көргүзүксээн чүүлүн күштелдир дамчыдары болур.

Үстүнде көргенивис домак база бодунун хүлээлгезин анаа-ла кара чугаада дег дорт эвес, а омур-хевир дамчыштыр күштелдир көргүзүпкен. Ынчангаш ол домакты уран чүүлдүн негелдезинге дүгжүп турар деп болур-дур.

«Орук кыдының куу сарыг чашпаннары салгыңа согаңна-жырга, сактырымга мени танып, мендилеп-даа турар ышкаш» (ар. 82).

Төрөөн чуртунун бойдузун чуруй бергенде, чогаалчыларның болганчок-ла ажыглай бээр өн-баазын чечектери-даа эвес, артында-ла куу сарыг чашпаннар безин лириктиг маадырның сеткилинге эргим болган. Дыка хөй чогаалдарда катапталгыны-ла турар «көктүг-шыктыг» төрөөн черлерге, «хөлбөңнээн» арга-эзимнерге болгаш оон-даа хөй тапталчак омурларга деңнээрге, куу сарыг чашпаннарда кижичайгаар чүү-даа чок болгу дег. Ынчалза-даа автор чүгө-ле ийик оларны шилип алган. Бирээде, уран чүүлдүн эң кол чедишкыннеринин бирээзи — өскелерге дөмейлешпес, тускай омур-хевирлиг болурунда-ла болгай. Чижээлээрге, чурукчу кижичай кандыг-бир өске чурукчуларның чуруп каан чүүлүн дөмейлештир чуруур болза, ону кандыг-даа уран чүүл деп үнелеп шыдапас бис, чүгө дээрге ол анаа өттүнүшкүн болур. Ынчангаш чогаалчының мында ажыглааны куу сарыг чашпаннарының омур-хевирин база ол талазы-биле онзалал демдеглээр апаар. Ийде, куу сарыг чашпаннарының омур онзагай болурундан аңгыда, лириктиг маадырның чаныксаан сеткилин көргүзеринге кандыг-даа өн-баазын чечектерден күштүг болган. Лириктиг маадырның чуртун кайы хире сагынганы улустун улуг-даа херекке албазы чашпаннар таварыштыр илереп келген, ам артында лириктиг маадыр биле ол чашпаннарының аразында харылзаа бары база көстүп турар.

«А мээң арнымны база-ла мынчаар эрткен чылдарның доозуну куураартыр шыва ап, сыгыгларынче тырлып кирип, шырайымны, ажык ном дег, номчуп болур кылдыр, улам тода көргүзе берген... Арным кежилдир үңгеп, союп, маңнап, хадып эрткен чылдар дургунда чүү болбаан дээр, чүү өскерилбээн дээр...» (ар. 82).

Лириктиг маадырның назынын илередиринге автор бодалды дорт эвес, омур-хевирлер дамчыштыр илередир арганы ажыглаан. Үс-түнде домакта доозун деп сөс лириктиг маадырның чурттап эрткен чылдарының үлө-чолун, болушкуннарын, эки-багай сактышкыннарын илередип турар. Ооң шырайын чурттап эрткен чылдарының салым-хуузу эвес, а **доозуну куураартыр шыва ап, сыгыгларынче тырлып кире берген** кылдыр көргүскенинден ук чогаал езулуг-ла уран чечен болу берген.

Амыдыралдан-даа алгаш көөргө, кижилеринң арнында дырыш-кактары янзы-бүрү болгулаар болгай. Үргүлчү каттырып, хөглөп чоруур оюн-баштак кижилеринң арнының сыгыгларындан, хөй хорадап, муңгарап азы ханы бодалдарже шымнып чорааннарың сыгыглары аңгы болур дээрзин сактып кээлиңер. Ол-ла бүгү кижиниң чурттап эрткен үезинден улуг хамаарылгалыг болганда, кымның кандыг амыдырал көргенин, кандыг аажы-чаңныын ооң арнының сыгыгларындан даап бодап болур ышкыжыл. Ынчангаш-ла автор лириктиг маадырның шырайын — чурттап эрткен чылдарының доозунун — **ажык ном дег номчуп болур кылдыр, улам тода көргүзе берген** деп турар.

Дараазында бир солун чүүл чүл дээрге, лириктиг маадырның арнын кежилдир чылдарны **үңгеп, союп, маңнап, хадып** эрткени кылдыр көргүзүп турар. Бодаарга, анаа-ла ындыг шимчээшкынның янзы-бүрү хевирлерин чараш эпитет кылдыр чырып каан ышкаш сагындырар. А херек кырында оларның чурум чыскаалынче кичээнгейни угландырар болзусса, анаа эвес, баштай **үңгеп, союп**, ооң соонда **маңнап, хадып** эрткен кылдыр көргүскен. Ол чүнү илередип турарыл дээрге, мен бодаарымга, кижичайи турда, үе дыка оожум чоруп турар ышкаш боор, дүрген өзүп келзимзе, улуг кижичай апарымза деп бодаарга-даа, үениң чылбазы-даа аттыг, **союп** турар-биле дөмей болур. А кажан улгадып кээрге, чылдарның эртеринин дүргенин кижичайи боду безин кайгай бээр, ылап-ла **маңнажып** эртип турар боор. Чамдыкта мырыңай эрткен үезин бодап олураарга, чоокта чаа-ла чаш турган ышкаш боор, чылдар ол аразында **хадып** эрткени-биле дөмей апаар. Ынчал кээрге, автор ук сөстөрнү шак ынчалдыр чыскаай ажыглааш, лириктиг маадырның бүгү чуртталгазын сагындырып турар-дыр. Ылап-ла ооң чуртталгазында **чүү болбаан дээр, чүү өскерилбээн дээр...**

Уран чүүлдүн база бир кол негелделеринин бирээзи — омур-хевирлерни чедингир ажыглаары. А Э.Мижиттин чогаалдарының бир тускайлаң талазы — ооң омур-хевирлери анаа-ла каасталга шынарлыг эвес, а бодалды ажыдып илередиринге, ооң тудуш кезин болурун демдеглээр чугула деп бодаар мен. Ооң өске-даа чогаалдарын кичээнгейлиг өскерип көөр болзусса, кандыг-даа омур-хевирлер кандыг-бир кезекке хензиг када көзүлгөш, олчаан уттундура бербес. Омур-хевирлер бодунун хүлээлгезин долузу-биле күөседип, өйлөп-өйлөп долганып кээп тургаш, бодалды улам ханыладырын чедип ап турар боор.

Чижээлээрге, үстүнде көргенивис куу сарыг чашпаннарының омур биле лириктиг маадырның чурттап эрткен чылдарының **доозуну** база

аразында харылзаалыг бооп турар. Чүгө дээрге ук доозун лириктиг маадырның арнын анаа шыва ап эвес, а **куураартыр** шыва ап турар. Ынчангаш ук домакта чашпан дугайында сагындырыг чок-даа болза, ол-ла чашпаннарың омуру дамчып келген дээрзин **доозун** болгаш **куураартыр** деп сөстөр номчукчуга билиндирип турар. Шак ындыг хевирлиг кылдыр чаңгыс каттап ажыглаттыгаш чиде бербейн, элээн болгаш-ла көстүп кээп турар омур-хевирлерни моон-даа соңгаар домактардан кичээнгейлиг номчукчу боду эскере бээр.

«Чүгө бо саргарып бар чыдар хову-ла бичии-даа өскерилбээн, биез хевээр туруп-ла турар. Ажыгымаараагарыңамданы-даа ол-ла хевээр, ол-бо ужуш-шураан шартылаалар-даа уйгу келдирер төнмөс ырын ол-ла хевээр соксатпаан» (ар. 82).

Э.Мижиттин чогаалдарында лириктиг маадырның болганчок-ла ээн хову ортузунда кара чааскаан чоруурун номчукчулар эскерген боор. Чүгө дээрге чогаалчы ховунун омуру-биле мөңгө үени көргүзүп турар.

Бойдуштуң мөңгө үези биле кижичайи назыны мында бот-боттарынга удурланышкан апарган. Лириктиг маадыр кырый берген, а хову, азы бо өртемчей, бичии-даа өскерилбээн, кандыг турганыл, ол-ла хевээр турбушаан. Шартылаалар **төнмөс ырын** ам-даа **соксатпаан**. Мында шартылааларны шак ынчалдыр көргүскени база анаа эвес, олар база-ла мөңгө үени илередип турары ол.

«Ол ырга үдөдип алгаш, хову кежилдир бар чыда, сактырымга, бодум билбейн, базым санай чашкы үемче кирип бар-ла чыдар ышкаш мен. А мээң чылдан чылче немежил, каътталып чораан назы-харым, бо чашпаннарда буттарым ийи-чаңгыс дээптерге, доозуну буртуладыр какталып турары дег, база ынчаан эктимден, сеткилимден какталып, хадып, чидип турар-даа ышкаш. Шак-ла мынчаан кылаштааш, дуу-ла ол серин тайга эдээнде мени манап чыдар төрөөн суурумга мырыңай-ла чаш апарган чеде бээр ирги мен бе?» (ар. 82).

Уран мергежил деп чүве бо-ла болгай. Эрткен үезинче лириктиг маадыр канчалдыр кирип бар чыдар-дыр. Ооң чурттап эрткен чылдары, **назы-хары эктимден, сеткилинден** канчаар **какталып, хадып, чидип** турар-дыр. Куу **чашпаннарың доозуну буртуладыр какталып турары дег**. Чогаалчы бо таварылгада база куу сарыг чашпаннарың омур-хевирин катал ажыглааш, илередиксээн бодалын улам күштүг болгаш ханы уткалыг кылдыр көргүзүпкен-дир.

«Удумзургай ховуга чааскаан чоруурга, кижичайи кандыг-даа бодалдар кирер аа?!» (ар. 82).

Хову дээрге, мөңгө үениң омуру кылдыр чогаалдың эгезинде көзүлгөн болганда, мында база-ла автор лириктиг маадырны анаа-ла ээн **удумзургай ховуга** эвес, а өскерлишкын чок мөңгө үениң хову-зунда кылдыр көргүскен эвеспе? Мөңгө үеге, азы бо чуртталгага төртүтүнүп кээп, чурттап чоруур кижичайи кандыг-даа бодалдар кирер-дир дээн уткалыг чадапас.

«Чүвениң ужуру мээң төрөөн черимниң хуулгаазын агаарында болгай аан. Ынчангаш-ла чаш чорааш, чырык черде хуулгаазын чүүлдер ылап-ла бар деп шын сеткилим-биле бүзүрөп чорааным ол ыйнаан. Ам ол бүзүрелим

көзүлдүр-ле божаңайны берген болгаш ындыг боор оң, бүдүү күзеп чоруур хуулушкунум, чүгө сагыжымда дээрден башка, херек кырында кайын болдунар деп...» (ар. 83).

Бо домактар боттук чүүл биле медерел-миннишкын делегейинин аразында үскүлешкишкыннерни көргүспүшаан, номчукчу автор лириктиг маадырның назы-хары какталып дүжүп турар хуулгаазынның орандан боттук амыдыралче катап эккелгени ол.

«Бо-ла бүгү бодалдарга алыс-пышаан, суурумче чоокшулап бар чыда, улуг эвес оруумнуң эгезинден тура-ла бир-ле бодал, бир-ле хөөн хөрээм өйүп чораанын чоорту билип эгеледим. Сактырымга, бир-ле чүве чедишпес ышкаш. Та бо саргызымаар ховуда чүве, та бодумда чүве. Чүү-ле ирги ол деп билип чадап, оңгаар-дескээр кайганып, катап-катап бодангаш-даа, ажиткан далган дег, көдүрлүп кел-ле чыдар хөлээшкынниң чылдагаанын тып чадап-ла кагдым. Шупту чүве турар ужурулг туруштарында чурттаар ужурулг чуртталгазын чурттап турар-дыр. Кижичайи муңгараар хөл-ээр хире чүү-даа чок. А сагыш анаа эвес... Бир-ле өчтүзмчинин хайындырган эминин чаңгыс-ла холумаа чедишпейн баарга, ол эм эм-даа эвес апарганы дег. Ынчангаш иштимде күзеп чоруур хуулушкунум база болдунмай чорууру ол эвес бе?» (ар. 83).

Лириктиг маадырның сагыш-сеткилинде дүвүрел көстүп кел чоруур. Ынчалза-даа чогаалдың дүүшкүн кезээ ам-даа үргүлчүлөп турар. Номчукчу лириктиг маадырның чогуу чүнү чоктап турары ам-даа айтырыг кырында турбушаан.

Кандыг-даа уран чүүлге номчукчунун азы көрүкчүнүн кичээнгейин хаара тударда, онтуу арга болганчок хереклеттинге бээр. Чижээлээрге, амгы үениң детектив киноларында кандыг ийик. Өлүрүкчү кинонун төнчүзүңгө чедир билдинмес болур. Ынчангаш ук кино солун болгаш тывызыксыг болур. Мында база-ла ындыг. Чогаалдың адын «Кайда силер?» дээн болганда, номчукчу ала-чайгаар лириктиг маадыр кымга кыйгы салып турар чоор дээн бодалы-биле чогаалды номчуй бээр болгай. Ынчал кээрге, номчукчунун билип алыксаан чүүлү чогаалдың эге кезээнден-не билдингир болур чүве болза, чогаалды оон ыңай номчууру солун эвес апарып болур. Ынчангаш бо удаада база автор номчукчуну ук арга-биле чоорту чедип кел чорууру ол.

«Хенертен хову ортузунда көстүп чыткан чөкпөк кара чүве шимчеш дээн соонда, тараш кынза-ла, көөрүмге, сек кырынга олурган каарганан болду. Менден хойганы ол боор, дас кара чалгыннарын аары кончуг далбаңнадып, шуугап-ла үндүлөр. Оон ийи-бирлеп хөөннүг, хөөн чок бедидир ужуп үңгөш, дойлаан сегинден ыраксавайн, дедир-ле ооң кырынча хонуп турлар. «Кар-кар!» деп, чириптими кончуг алгыржырга, дыңнаарымга, «Бар-бар!» деп, мени сывыртап турган-даа ышкаш. Ол кыргараан алгыдан, сактырымга, шартылаалар безин сырбаш кыннып, ыгыташпайн барган ышкаш» (ар. 83).

Чогаалдың сюжеди ам-на көдүрлүүшкүн кезээнге кирипкен. Лириктиг маадырның оожум чораан с сагыш-сеткили дүвүренчиг

АРГАЛАРЫ

байдалда келген.

Уран чогаалга илередиксээн бодалын тодаргай болгаш күштүг кылдыр дамчыдары кол деп чүүлге ук кезекти чижек кылдыр ап болурдур. Беш улуг домактан тургустунган үстүндө бүгү чурумалды чаңгыс-ла домак-биле база бижи болур турган. Чижээ: *«Хенертен сек үглээн каарганнар көрүп кагдым»* деп. Ынчалза-даа авторга ол бүгүнү хензиг кезектеринге чедир тодарадып көргүзери чугула болган. Ынчангаш каарганнарның дойлаан сегин канчаар хопталап турарын болгаш оларның алгызының чииртимин, «Бар-бар!» деп сывыртаанзыг болганын автор маңаа албан-биле чуруп көргүскөн. Автор оон-биле кызыгаарланмаан. Каарганнарның чалгыннарын канчаар чайып турарындан эгелээш, өңчүзүнүң чедир тодарадып турар. Шак ол ышкаш лириктиг маадырның каарганнарны канчаар эскерип каанын илереткен баштайгы домакче кичээнгейни угландырып көрээлинер. Мында база-ла болушкуну хензиг кезектеринге чедир тодаргайлап турар. Хову ортузунга чыткан *чөпкөк кара чүве* хенертен тарай берген эвес, а *баштай шимчеш дээш*, оон кээп *тараш кынган* бооп турар. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, кандыг-бир шимчээш-кинни номчукчунуң карактарынга чуруттунуп кээр кылдыр тодарадып көргүзери уран чогаалга кол болуп турары ол.

Лириктиг маадырның сагыш-сеткилинге ол бүгүнүң канчаар дегенин илередирде, лириктиг маадырның бодун сырбаш дээн кылдыр база көргүзүп болур. Ынчалза-даа автор ону дорт эвес, овуру-хевир дамчыштыр, шартылаалар безин *сырбаш кыннып, ытташпайн барган* кылдыр чуруушаан ол бүгү сагыш-сеткил дойлушкунун улам күштелдирипкен.

«Оларның тывыжын хунаажы бербес деп, мени кайын билир — бар шаа-биле хопталап, чалгыннарын хииледир чайып-чайып, каргырадыр эдип-эдип, кырым-биле ушкулдар-даа».

«Чүнү-ле дойлап, чүнү-ле хопталап турар кулугурлар боор» — дээш, чоокшулап чедер бергеш, топтап көөрүмге, — эжен-не бо! — айт сеги болду! Та канчап мында чыдар айт сеги чүве, та кым ону бээр октапкан чүве?.. Тыва черге, хову ортузунга, барып-барып айт сегин мынчаан октапкан чытканын кижик каян көрүп чораан боор?» (ар. 83).

Ам-на тодаргай аарышкылыг тема көстүп келген. Тыва сагылга-чурум айтыры. Айтка тыва кижиниң хамаарылгазы эрткен үеде кандыг турганыл, амгы үеде канчап барганыл? Лириктиг маадыр тыва езу-чурумун кайда силер деп кыйгырган ирги бе, азы...

Ынчалза-даа лириктиг маадырның чүнү чоктап турары ам-даа билдинмес деп болур. Чүге дээрге уран чүүлдүн төңчү бодалы номчукчунуң, азы көрүкчүнүң манавааны талазындан келирге, күштүг болур. Чижээлээрге, демги-ле детектив киноларда дег, өлүрүкчү бо-дур деп коргунуч шыралаңгы, соок карактарлыг, улуг шыраак эр кижик көрүкчү каразып олурда, кинонун төңчүзүндө билдинип келзе-ле, чок, ындыг эвес, көңүс каразывааны аныяк, чараш уруг ылап өлүрүкчү ол болур. Ынчап кээрге, шак ындыг төңчү көрүкчүнүн, азы номчукчунун сеткилинге күштүү-биле дээртер. Ол дээрге уран чүүлдүн база бир тывызык аргазы дээрзин маңаа демдеглээр чугула.

«Дөрт даванының сөөктери чоокта чаа-ла чер кыры-биле, тоолда ышкаш, чүстүг сизен сый баспайн, чинк-чинк халдып эртип чорааны ховузуңда тос башка тарай чаштай берген; шагжагар эгилери «Чүү-даа болур болза, черле салдынышпас, чарылбас

бис» дээнзиг, ээди-биле оюлгулап калган кежи хунге кадып, ирип чыдаан төштен так туттунупкан; хөрек хозундан күжүр айттын бедик-чаагай чүрээнни күштүг, дески тиккилээжи эвес, а ынаар тырлып кире берген каарганнарның хаайларының ажырымнаан токкулаажы, аразында алгырышканы ческинчиг дыңналып, оот-сигенде орааштына берген чел, кудуруу бо бужурганчыг найыр-дойдан дезип чадап, салгынга салбараанын чыдыр. Чүгле бажының сөөгү-ле карактарының өңгөк кара орнун дээрже элдепсингензиг, чеме-лээнзиг көрүп алган, диштерин кыжганганзыг арзайтып алган, бо бужар дой-биле черле чөпшээржиш шыдавазын бар шаа-биле көргүзүп чыдыр» (ар. 84).

Ховуна ам база мөңгө үениң азы чуртталганың овуру кылдыр көөр болзувусса, ук айтты чоокта чаа-ла анаа ховуга эвес, бо өртемчейге чик адал халдып чораан кылдыр көрүп болур бис. Ынчалза-даа бөгүн канчап барган чыдардыр? Оон-биле автор чүнү чугаалаксааныл? Бо чуртталганың кайы хире каржызын бе, коргунчуун бе, азы чамдыкта чуртталганы магадпаш боор-ла болгай бис, а төңчүзүндө, азы хенертен кандыг бооп болурун көргүскөн бе? Чүге дээрге, күжүр айттын овурун чуруп тура, ону удурланып чыдар кылдыр чуруп турары база анаа эвес.

Шак ол ышкаш *диштерин чадаарда-ла арзайтып дээрден башка, ол ам чүнү шыдаар деп дээн* домаа-биле бо-ла бүгүнү, азы шак ындыг үүлени кым-даа, кажандаа өскертпеш шыдавас дээрзин база көргүскөн чадавас.

«Бодаарга-ла, ол каарганнар мээң карактарымны деже соктап, мээң хөрээм иштинче кире бергеш, өкпө-чүрээмни үзе-чазы тытып чип турган-даа ышкаш, орукчирик-даа орта көөр хире эвес апарган, дүрген-не оон ыраарын бодап, далажыптым» (ар. 84).

Лириктиг маадырның бо-ла бүгү болушкунга хамаарылгазы дыка чедингир көргүстүнгөн. Күжүр айттын кээргенчиг байдалын, азы, чок болза, бо өртемчейниң херек кырында кандызын көргөш, хараадалдың хилинчектиг шаажылаалын көрбес арга чок болган. Каарганнарның, сактырга-ла, айт сегин эвес, а ону соктай берген дег болганы дээрге-ле, лириктиг маадырның ол-ла бүгү аарышкыны бодунуң ээди-кежи-биле сеткип биле бергени деп болур.

Ол ышкаш бо кайгамчык чараш өртемчей хензиг када кандыг коргунчуг оранче хуула берген-дир? Чогаалдың эге кезээнде чаныксаан лириктиг маадырга төрөөн чуртунуң куу сарыг чашпаннары безин эргим кылдыр сагындырып турду. А ам оон төрөөн чурту эрлик ораны-биле демей апарган.

Ол бүгүнү авторнун кайы хире күштүг илереткенин дараазында домактардан көрүп болур. *«Ынчалза-даа ол черден чеже-даа ырадыр кылаштарымга, каарганнарның кулакта сиңип калган алгы-кышкызы сагыжымдан ыраар-даа хире эвес... «Кар-кар! Бар-бар! Ха-ха!» — деп-ле турар. Анчыы сүргей...»*

Кулактарымны дуглаарымга-даа, бодумну алаактырып, кызып-кызып ырлаарымга-даа хоржок. Сагыш-сеткил негевейн турда, ырлаарга-даа чүү боор... «Шупту чүве эки!» — деп, ботту чеже-даа мегелээрге, хөөкү айттын эг-сөөгү катап чыгып тутчуп, киштегиле тура халып кээр эвес...» (ар. 84).

Бо өртемчейниң кандызын биле тура, чежемейниң эки, магалыг чаагай деп мегеленирге, болдунмас болган. Бо-ла бүгүнү канчаар-даа өскертпеш арга чогу трагедия шинчилиг кылдыр көстүп келген.

«Шак-ла мынчаан, чүгле ол анчыг алгы-кышкы дег, анчыг

бодалдар-ла угаан-чүрек өттүр сөөгүмнү соолаңнадыр, бажым дүгүн адыңнадыр шывыраңнаар... Шынап-ла, харын, шагдан тура эскерип чораан-даа бол, бодум бодумга минниринден чалданып чораан-дыр мен. Шынап-ла, харын, сөөлгү үеде каарганнар чоп кончуг көвүдээн чоор?»

... Кылыктанган уум-биле ынча депкеш, ам-на харын билип кааптым. Ийе, ийе, орук дургаар сагыжымны амыратпайн, сагыжымга четпейн чораан чүве чүл дээрзин ам-на билдим. Чашкы шамынны дээринге тавар-шөлзүн ужуп турган турлуг, чоргаар эзирлерниң чаңгызын-даа шагдан тура көрбээн-дир мен» (ар. 85).

Чогаалдың сюжединиң дыңзышкын кезээ дооступ, чештинишкынче шилчээн. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилин дойлушкунунуң чылдагааны ам-на билдинип келген.

Автор лириктиг маадырның сагыш-сеткилин дамчыштыр бо-ла бүгүнү анаа эвес чуруп көргүскөн болгай. Үстүндө көргөнгө каарганнар-даа, өлгөн айт-даа, лириктиг маадырның чоктап кааны эзирлери-даа кандыг-ла-бир чүүлдүн овуру болуп чоруур.

Ынчангаш ук чогаалдан бир-ле ханы чажырткан утканың чажыт агымын база кичээнгейлиг номчукчу эскерип каар.

«Ийе харын, ында-мында дескингилээн дээлдигеннер, хартыгалар кайы көвей, ынчалза-даа хартыганы эзир-биле кижик черле канчап дөңнээр?! Эзир чокта, чаңгыс дайнам чыдыг ээт дээш, чаа-дайын үндүргү дег, хербектешкен каарганнарже чадаарда-ла кылчаш кылдыр безин көрбес бедик, чоргаар эзир чокта, эңмежок хөй куштар долган дээр безин ээн куруг хову ышкаш апарган-дыр» (ар. 85).

Эзирни мында ону өске куштар-биле деңнеп тургаш чурраанындан, оон-биле кандыг мөзү-шынарның овурун дамчыдып турарын даап бодап болур кылдыр улам тодаргай көстүп келген. Бир болза, эзир дээрге чоннун улуг маадырлары, хааннары, а дээлдигеннер-хартыгалары тыва чурттуң экер-эрес оолдарының овуру бооп болур дээрзин, шак ол ышкаш каарганнар-биле оор-чазый, багай аажы-чаңгыс кижилерни ойзу көргүскөн деп база болур. Чүге дээрге, эрте шагдан бээр дамчып келген аас чогаалдан болгаш бурун чугаалардан эзир, хартыга, каарган дээн ышкаш чүүлдерниң овуру кандыг кижилерни ойзу көргүзүп чоруурун үлегер кылдыр көрүп болур. Эзир колдуунда-ла бүгү куштарның хааны кылдыр көстүп турар. Ынчалза-даа чүгле оон-биле кызыгаарланыры база болдунмас. Чүге дээрге эзирниң овуру-биле чүгле хааннарны эвес, а дээди мөзү-шынарны илередип болур.

Чижээлээрге, *«Эки эзир тевер, кукун-сааскан дойлаар»* деп бурунгу өгбелеривис ук овуру-хевирлерни кижилерге хамаарыштыр дыка-ла ханы чугаалап чораан. Ынчап кээрге, бо чогаал мөзү-шынар айтырынын эң кол кылдыр көргүскөн деп база болур-дур. Шак ындыг кижизидикчи шынарлыг чогаалдарны бижири база эң нарын айтырыг дээрзин демдеглээр чугула. Ук чогаалда кандыг-даа өөредип, сургап турар аян чок, ынчалза-даа уран мергежилдин дузазы-биле автор бедик деңгелге ойзу көргүспүшаан, номчукчунуң сеткилинге ук аарышкыны оттуруп шыдапкан. Шак ындыг ойзу көргүзүр кижизидикчи арга бурунгу тоолдардан дамчып келген. Ук арга кандыг-даа дорт суртаал аянныг бижиттинген чогаалдардан күштүг болур. Бистиң өгбелеривистиң кижизидикчи шынарлыг тоолдарын безин чижек кылдыр ап номчуп көөр болзувусса, ында өөртөкөн, азы шуут-ла дужааган хөөнүг домактарга таварышпас бис. Ынчангаш амгы үеде чамдык делегей чергелиг уруглар чогаалдарын ал-

гаш көөр болзувусса, ында уругларга тааржыр солун, каттырынчыг болушкуннарны көргүспүшаан, кижизидикчи шынарлыг чүүлдерни дыка чажыт кылдыр берген болур апарганының чылдагааны база ында. А бистиң тыва уран чогаалда шак ындыг бедик деңгелде бижиттинген уруглар чогаалдары эвээш деп дорту-биле чугаалап болур. Ук чогаалда эзирниң, хартыганың болгаш каарганнарның овуру-хевирин чуруй бээрге-ле, номчукчунуң сеткилинге ол бүгү оттуп кээр болгаш мен кым мен, кандыг кижик мен деп айтырыгны бодунга ала-чайгаар-ла сала бээр. Шак ынчан чогаал бодунун чажыт кижизидикчи хүлээлгезин күүседип бээр.

«Дөскөл билбес бүзүрээчел оолак чорааш, дээрде салдаан эзирлерниң дескингилээн дээрбектерин санавышаан, бичииле-ле, бичииле-ле чоруй-чоруй, дүп чок дээрже көзүлбестеп, чидип чоруй баргыжеге, соонче үр-ле көөр чордум» (ар. 85).

Э.Мижит ук домакта дээрбектерни база анаа эвес ажыглаан. Оон чогаалдары болганчок-ла шак ындыг долгандырылгандан тургустунган болур. Чижээлээрге, дугуйнун овуру-биле үениң төңчү чок долгандырыын «Дугуй» деп чогаалында дыка эки көргүскөн. Номнун ады безин анаа кудуктун эвес, а казыргылыг кудуктун кыйгызы болганында база ужу-ла бар. А бо таварылгада ук дээрбектерни төөгүнүн эргилдизи кылдыр көрүп болур бис. Ынчангаш-ла Э.Мижит бодунун дээрбектери-биле бүгү чүве эргилделиг, шак ындыг күчүлүг, бедик мөзү-шынарлыг кижилер ам-даа бар деп чүүлге бүзүрелин, идегелин көргүзүп турары ол чадавас.

«Эзирлерниң ужарын-даа, ону көргөн бичин оолдун дойлууп турган сеткилин-даа кандыг сөстөр чедир сөглөп, ол-ла хевээр илередип шыдаптарыл?! Ындыг сөстөр бар-даа чоор бе?! Хандыр-хандыр бодап кээрге, сөстөрнүн-даа херээ бар бе?! Ону чүгле шак-ла ынчаан көрүп билип, чурттап эрткеш, чежемейниң чараш-даа бол, шимээни хөй сөстөр-биле үзөрлевейн, сеткилинге ол-ла хевээр шыгжап аар сен...»

Эжен-не бо!.. Бо-ла бүгү сагыжыга оттуп кээрге, сактырга-ла, чашкы уем кырын дургаар, эзир ышкаш дескине каап, эргий көрүп ушкан дег мен» (ар. 85).

Театрга шин көөрге кандыг ийик. Чеже-даа трагедия болза, эгезинден төңчүзүңе чедир чаңгыс аай муңгаргай байдалга турбас. Шинини сюжеди үргүлчү-ле көрүкчүнүн сеткили-биле ойнап турар боор. Көрүкчүлерни бирде каттыртып, бирде муңгарадып, оон база катап каттыртыпкыш, улаштыр харададып-даа болур, чок болза көрүкчүнүн сеткилин өөртүпкеш, хенертен ыгладыптар болгулаар. Бо чогаалда база шак ындыг арга ажыглаттынып турар-дыр. Чогаалдың эгезинде лириктиг маадырның чанып бар чыдар үезин номчукчу төрөөн чуртунга ынакшылдың байдалы-биле номчуп эгелээр. Сек дойлаан каарганнарга таваржы бээрге, дүвүрей бээр. Айттын сегин чуруп турда, кээргеп оор, оон ол черден каарганнарның алгы-кышкызындан лириктиг маадыр ырадыр дезип бар чорда, коргунчуг байдалче кире бергеш, ам сактышкынын хөлээшкенинде келгени ол.

«Адышта дег көстүп келген шак ол өйдөн оттуг караан өрү көргөн бичин оолак мени танып, холун чайып турган-даа дег. Куураган хөйлеңи-ле салгынатка хөлберерттир үрдүңгүлээн... Сактырга-ла, чалгыннар бооп хуулуксап турар-даа дег... Оо, ынчан сеткилинни күчү-күштүг хөй-аът долуп, кандыг-кандыг бедиктерже мени кий деп, кандыг-кандыг күзөлдөргө чүткүлүмнү күлгендирип, кандыг-кандыг маадырлыг чоруктарже тура-соруум быжыктырып, кандыг-кандыг ырлар болуп, хөрек-

чүрээм ажып долгаш, хостуг-хостуг ужуп үнүп чораан ийик?! Ам ол хөй-аът кайыл ынчаш?!» (ар. 85).

Демги-ле өлгөн айттын овуру мында долганып келген. Ол ам чүгле анаа айт эвес хөй-аът болу берген. Ынчап кээрге, автор чогаалында кандыг-ла-бир өске мал сегин эвес, а албан-биле айт сегин ажыглааны база анаа эвес дээрзин база катап демдеглээр апаар-дыр бис.

«Даванының диртилээни, кыйгы салып киштээни-даа дыңнап бастаан... шыгырт барган. Чүгле чаңгыс мээң эвес, шыны херек... Хүн бүрүде эки-бакты үлөшүшпаш, деңге көрүп, эгин кожа чурттап чоруур төрөөн чонум сагыш-хөңнүн шаам-биле көрүп, билип чоруур болгаш: «Чүгле чаңгыс мээң хөй-аът кайыл?» — деп-даа шыдавас мен. Кандыг хову ортузунда, кандыг каарган дою болуп чыдар чүвөл? Таанда-ла, өршээ дадай!.. байлак, чараш төрөөн чуртум, бажы бедик төрөөн чонум арыг-чаагай тура хөңнү, ажыг дери, кызыл күжү база ынчаар, ажырымнаан каарганнар дою боор деп барган чоор бе?» (ар. 85).

Хөй-аът, тура-соруу айтыры. Бо өртемчей херек кырында каржы, коргунчуг болгаш мегени дээрзин үстүндө көргөн-ле болгай бис. Шак ындыг өртемчейге чурттаар дизе, бедик хөй-аът, күштүг тура-соруу херек дээрзин автор ойзу көргүскөн.

Чаңгыс чогаалга каш-даа тема чырыттыган бооп болур. Чижээлээрге, бо чогаалдың эгезинде лириктиг маадырның төрөөн чуртунда чанып келгени-биле, чуртун оон кайы хире сагынганы-биле төрөөн чурт темазы көзүлгөн. Лириктиг маадыр кыры берген, а оон чуртту ол-ла хевээр өскерилбейн чыдар болганы-биле үе айтырылары көстүп турду. Каарганнарның дойлап турары айт сегин чаа көрүп каанда, тыва сагылга-чурум, а кажан ол айт сегин кээргенчиг кылдыр чуруп турда, бо чуртталганың үүлөзи болгаш салым-чол темалары илереп келди. Эзир биле дээлдигеннер, хартыгалар болгаш каарганнарны денгей бергенде, мөзү-шынар айтырылары көзүлдү, ам мырыңай тыва чоннун хөй-аъдында, тура-соруунда келдывис. Ындыг болганда, ук чогаалды тема талазы-биле бай деп үнелеп болур-дур.

«Кайда силер, кайда силер, хөй-аъдымны чүглендирген күчүлүглер, кайда силер?! Кайда силер, чидиг бис дег чиге көргөн, шинтирлиг көрүштүглер, кайда силер?! Кайда силер, ээнзирээн дээримниң езулуг-ла эрге-күштүг ээлери, кайда силер?! Кайда силер, төрөөн черим хостуг болгаш күштүг чоргаар эзирлери, кайда силер?! Кайда силер?» (ар. 86).

Чогаалдың төңчүзү, чештиниишкыны кайы хире күштүг болганында кандыг-даа артык тайылбырның херээ чок хире. Ук кезектен эзирлер дээрге-ле чүгле куштар эвес, а оларның овурун дамчыштыр бедик мөзү-шынарлыг кижилерни автор чуруп турар дээрзи улам тодаргай билдинип келди.

Сайгарылгависти моон-биле дооскаш, түнелден үндүрүп көрээлинер. Чечен чогаал уран чүүл-биле сырый тудуш болганда, оон деңгелде чедир бижири дизе чүгле кандыг-бир айтырыгны мездээ уткалыг дыңнадып чырыдары-биле кызыгаарланмас, ону тодаргай кылдыр, уран чүүлдүн бүгү аргаларын ажыглап тургаш, уран-чечен дамчыдары чугула дээрзин үстүндө кыска сайгарылгандан көрдүвүс.

Ынчангаш кандыг-даа чогаалга үнелел бээрде, уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле бир демей кылдыр, кичээнгейни, хамыктын мурнунда, оон шынарынче угландыраы чугула.

Шолбан МОНГУШ.

ДООЗУКЧУНУҢ

САКТЫЫШКЫННАРЫ

Өөренип киргенивис

Берт-Дагга 7 классты дооскаш, Самагалдай школазынга 1958 чылда келген бис. Ол чылын чаа туткан школага өөренип кирдивис. Амгы школаның бир дугаар корпусу ол чүве. Кончуг чараш, делгем, чырык школа болган. Көдээден келген дээш, бисти күрүне хандырылгазынга киригеш, интернатка чурттадып каан. Ынчан интернат амгы эге школа турган. База бир интернат музыка школазынга турган, сөөлүндө аңаа база чурттап турдуvus.

Ол үеде матрацтар болгаш сыртыктар бо шагда ышкаш хөөндө база куш чүүндө эвес, а саван тырып каан болур. Баштай чаа саван тырып каан матрац, сыртык аажок кылын, харын-даа аарышкылыг боор, а ооң соонда үүрезе-үүрезе, чавызап бада бээр. Неделя санында чунар-бажыңа чунара, орун-дөжэвисти солур. Матрацтарын саваны хоюг апарган турар, ону боттарывыс солуп алыр бис.

Самагалдайга баштайгы чылын үш 8 класс турган, ооң соонда чыл санында бир класс эвээжезе, 10 классты 16 кижини доостувус. Чамдык өөрүвүс школа доозар чедип тургаш, ара каапкан. Бир эживистиң авазы, өскезиниң ачазы чок апарган, а ийи эживисти экзаменерже кирибейн барган. Ынчалза-даа олар он классты сөөлүндө кезээки школага өөренип тургаш, доозуп алганнар. Ынчангаш бис ол эштеривисти кады дооскан деп санап чоруур бис. 14 кижини дээди, арктанары ортумак өөрөдилге черлерин дооскан. Чамдык эштеривис 2-3 удаа мергежилдерни чедип алган.

Дээди эртемниг эмчилер — М.Суван, Л.Оолка, дээди эртемниг башкылар — Ш.Эренчин, М.Куулар, Л.Курзуу, Д.Сувандии, Б.Ак-оол, К.Доржу, М.Дордум, дээди эртемниг инженер — К.Лапчаа, дээди эртемниг зоотехниктер — Н.Ооржак, Б.Седей, К.Сырат, дээди эртемниг мал эмчизи — К.Кидиспей, тускай ортумак эртемниг эмчилер — Н.Магаранза, К.Кунгаалай, К.Коданмай, бухгалтер, экономист — Ш.Мажаа, прораб — Д.Болат-оол, Красноярскинги комбайн заводунун токары С.И.Дурковцева.

Эң сөөлгү он классты бистиң класс дооскан, чүге дизе 1961 чыл-

дың күстен эгелеп, школа реформазы эгелээн соонда 11 чыл өөренип апарган. Бистер харын-даа ооң бетинде доозуп четтигипкен бис. Ынчан бис школаны дүрген-не доозупкаш, улуг амыдыралче шымнып кирип ажалдаза, джир турдуvus.

Шынап-ла, аксывыс аайы-биле дыка хөй кижини өөренип кирбейн, ол чылын ажалдап кыштаан бис. А чамдыктарывыс өөрөдилге черлеринче өөренип кирип алган турган. Дараазында чылын институттарже кирип алдывыс.

Аажок кызымак, чүткүлдүг эживис — Карбий-оол Сырат. Бистиң соовуста ажалдап тургаш, кезээки школаны дооскаш, Красноярскинги көдээ ажил-агый институтун доозуп, эртемден-зоотехник мергежилди чедип алган. Мергежили-биле дыка шыыралче ажалдап чорааш, аарааш, эрте чок апарды. База бир кызымак, эмчи ажилыңга бердинген эживис — Коданмай Калинин. Эмчи институтунче 4-5 чыл улаштыр дужаап чадап кааш, Белдир-Арыг эмнелгезинге ажалдааш, чай кээрге-ле, ол-ла черинче дужаап турган кижини. Хөөкүй эживис база аар аарааш, эрте чок апарды. Чаңгыс дээди эртемниг күш-культура башкызы Ак-оол Байыр-оол чораан. Ол эртемниге бүгү назынында чаңгыс ол-ла школазынга (Белдир-Арыг) ажалдаан. Ам аравыста чок. Ооң өөрөдилгө каан спортчулары кожуунда эмгежок.

Башкыларывыс Н.Л.Кунчун (директор), А.М.Маланичева, М.В.Герасимова, Л.Т.Ковалева, Т.Селина, К.Табаква, В.Манчык-оол болгаш өскелер-даа.

Ол үеде бистиң школавыс күш-ажылга аажок өөрөдилгө турган. Дыштанылга санында школавыска токпак белеткээр. Школаның одаар ыяжын өөреникчилер боттары кылыр. Кыжын-даа, чайын-даа токпак кажаазын долдур ыяшты чыып каан турар. Бистиң класзывыс эң хөй токпак белеткээш, бирги черни алгаш, Москва, Ленинград баар путевкалар-биле шаңнаткан бис. А оон аңгыда, школа иштинге шупту ажилдарны база өөреникчилер боттары кылыр. Токпак кажаазын септеп, чаартып, складтарны көжүрүп, эде тудуп, Сайгынга өөреникчилерниң бүдүрүлгө

бригадазының турлаан туткан.

Амгы турар спорт школазының адаанга бүдүн сад бар. Аңаа ыяштар олуртуп, чечектер тарып турган.

Хөөрлүг-Хавак баарыңга (ПМК, ДРСУ, ГПХ турар чер) школаның участогу турган. Аңаа картофель, ногаа тарып, өөреникчилер практика эрттирип чайлаар. Ынчан школага бир чүк машиназы база ийи илчирбелгит трактор бар.

Ам уран чүүл школазы турар корпуска мастерская турган. Ону чаа мастерская бажыңыңче көжүргөш, спорт залы кылдывыс.

Чылдың-на Шуурмакка күзүн картошка казып, Берт-Дагга, Ак-Эрикке кукуруза ажаап, Чодураага чазын картошка тарып, Агарга тараа тарып, ажаап, хол-биле чингетарааны чулуп-даа турдуvus. Ийи улаштыр О-Шынаага чайын хөй кыгып чоруп турдуvus. Ол ажилдарга бисти Ф.И.Дажы башкывыс (военрук) баштап турган.

Токпак белеткеп

турганывыс

Кыжын, бир ай дыштанылганында, Чайлаг-Кара-Сугга школавыска токпак белеткеп турган бис. Аңаа бичии бажыңчыгаш кылып алган бис. Кезээки-не директорувус Н.Л.Кунчун башкылар, өөреникчилер-биле шыдыраа ойнаар. Бир талазынга директору чааскаан, өске талазынга бир башкы. Аңаа болушкан, дузалашкан улус дээрже эмгежок. Николай Луджуапович чааскаан бисти ойнап, хорадап тургаш удуп кааптар.

Эштеривис М.Дордум, Д.Болат-оол суглар дыка шыырак, мөге эрлер болгаш кончуг ажалдаарлар. Дериде берген, бузу бурулаар ажалдап турар бис. Дүш чоокшулап орда, чем чиксээривис хөлчок. Одагдан «чемнениңер» деп алгыларың манап, кулак салып каап, ажалдап-ла турар. Ынчап турувуста бир кижини: «Э-хе-хей!» деп-ле алгырды. Бистер амырап, «чемнениңер дээни ол-дур» деп хөндүрүп, хирээлеривисти октап турувуста, улаштыр-ла: «Привыкли руки к топорам, только сердце не послушно докторам» — деп, бил-

Самагалдай школазының 80 чылынга

оран-саваже көшкен. Школавыс ээн туруп калган.

«Көшкенде тебе херекчок, кешкенде, хеме херекчок» дээниг болган. Ынчан районо эргелекчизита кым турган чүве, сагынмайн тур мен, эрги школаны канчаар ажыглаарын райисполкомдан база кандыг-даа шиитпир үнмээн чүве. Школа ээн, харын-даа үрелип эгелээн.

Кожуун даргазы И.У.Успунга школаны камгалаар дугайында кирип, саналдап турдум. Хөй-ниити, ада-иелер, доозукчулар школазы дээш сагыжы аарып, районун удуртулгазынга саналдарны кирип турдуvus. Ооң соонда школаның чамдык корпустарын эзелеттис. Бир кезек милицияның килдистерин-даа кирип турган. «Кадыкшыл» клубу-даа ажиткан. Ынчалдыр-ла доктаамал эвес, кезек үеде албан черлери бир ажиттынып, бир дүжүп турда, школавыс 1987 чылда багай байдалга келген.

Таптыг-ла ол үеде Ш.К.С.Кочага (ам бистиң аравыста чок) төрөөн районунга районо эргелекчилей бергеш, школаны катап тургузар айттырыгны бүгү денелдерге көдүрүп тургаш, чедип алган.

Школаның ийи дугаар амыдыралы ол буянныг, ырак көрүштүг, езулуг башкы, удуртукчу кижиниң ады-биле холбашкан деп санап чоруур мен. Оон аңгыда база бир кижиниң адын адаар ужурулгус. Ол Мөнге Чамзыевич Чамзырын. Самагалдайга ийи дугаар школаны ажыдар дугайында Чырыдышкын амызының дужаалын Кочага башкы иелээн ап алгаш келген бис. Школаның директорунга М.Ч.Чамзырынны томуйлаан. Ол башкы школаны тургузуп кирипкен.

Ол ынчан РСУ, начальниги Оюн Кумаяк, чай дургузунда школаның улуг корпусун септээш, эргиде интернат турган черни эге школа кылдыр эде кылган. Столовая турган черге ийи аал чурттаар башкылар бажыңы кылгаш, «Кадыкшыл» клубунун орнунга база бир өөрөдилге корпусу, чемнениң чер кылгаш, сентябрь 1-де ажыглалага кирипкен. Оон бээр школавыс ийиги амыдыралын эгелээн.

Кара-оол ЛАПЧАА, кожуун даргазы чораан 1961 чылдың доозукчузу сактып бижээн.

ЭРТЕМ ӨРГЭЭЗИНДЕ

Школа — бичии чаштарның эртем-билиг чедип алыр өргээзи. Кандыг-даа эртемден, башкы, космонавт, чогаалчы, малчын школаның эжиин аяп, эртем-билигнине эге чадазын оон алыр. Ынчангаш олар төрөөн школазынга өөрүп четтиргенин илередиш, курак чедир мөгейип чоруур.

Сүт-Хөл кожуунун Хөр-Тайга ортумак школазы бо күзүн 70 чыл оюн демдеглээн. Школа музейинден алган материалда Н.С.Ондарның сактыышкынында школаның төөгүзүн мынчаар бижип турар. «1938 чылдың кыжы хайымыг. Чүге дээрже школа тудар, чудук кезер, сөөртүр дээн нам комитетинин даргазы Ш.Д.Түлүштүн адын салган таңмалыг бижик өреге бүрүзүнче тараттыглан турган. Тудугнуң ыяжын хар кыры-биле ортаа хавак кырынга дүжүргөн. Школа тудуунга өреге бүрүзү 2 чудук (узуну 8 м, чинге бажы 22 см) сөөртүп эккээр онаалдалыг. Арбан бүрүзү 2 эң шевер кижизин азы ниитизи-биле 22 эң шевер бызаңчыны чудук сөөртүрүндөн хостап каан. Ооргалар кылыр чоон чудуктарны болгаш манза кылыр чымчак материал — шивилерни аңгы кижилерге даандырган турган. Чудуктарны Оргу дааның кырындан шарыларга шыргалап алгаш, сөөртүп, дилер шивилерни Ишкинден ап турган. Араттарның эккелген чудуктарын

Намзырай Ондар хемчээп, хүлээп ал турган. Тудугжуларны Б.Д.Ондар удуртуп турган. Школа 72 хонук дургузунда туттунган. 1939 чылдың орай күзүндө школаны ажиткан. Араттар сууржун эвес болгаш школага өөренип уругларны интернатка тургузуп турган».

Школаның баштайгы өөреникчилеринин бирээзи, «Күш-ажылдыг хоочуну», «Иениң медалының» 1-ги, 2-ги чергезинин эдилекчизи К.О.Монгуштун сактыышкыны: «Мен 1930 чылда Алды-Ишкинниң Үстүү-Каргалга төрүттүнгөн мен. Ол үеде араттар мал-маган азырап, хуу амыдыралдыг чурттап чораан. 1939 чылдың күзүндө ачам мени аътка ушкарып алгаш, школага өөрөдилге-биле эккелген. Ынчан школаны чаа тудуп дооскан турган. Школаның баштайгы директору Чаа-Хөлдүн Ак-Туруг чурттуг Монгуш Суван-оол турган. Школага сан, төрөөн чугаа, бойдус, география, чурулга, ыры, гимнастика кичээлдери турган. Демир-үжүктөрү болгаш кыдырааштарны башкы-

выс үлөп бээр. Парталарны чаа манзалардан чаап кылган болгаш будуттунмаан.

Баштай чаңгыс Суван-оол башкы башкылап турда, ооң соонда Хүрештигбей, Салаажык, Бегзиваа башкы суглар ажалдап берген. Өөреникчилерниң аалдары ырак боорга, школаның өрээлдеринге чурттадып турган. Оолдар болгаш уругларның дазылгалары аңгы. Дазылгаларга оруннарны ыяштан чаап кылыр. Оларны тапчааннар дээр. Тапчааннарның кырынга иштинде тараа саванын тырып каан сыртыктарны болгаш эңчек дөжөктөрүни чадып алгаш удуур бис. Энчектерни ада-иелер эккеп бээр. Аш-чемни база ада-иелер хандырып турган. Далган-тараазын соктааш, эт, саржаан белеткээш, поварга хүлээдир. Баштайгы поварывыс К.Ондар турган.

Школаның чедир кылдынмаан ажилдарын бис өөренип олурувуста, кылып турган. 1943 чылда 4-кү классты доозуп, чамдыктарывыс өөрөдилгезин уламчылаары-биле Суг-Аксы суурда 7 чыл школазынче өөренип чоргулай барган. Ынчап школаның 1-ги доозукчузу болур аас-кежик меңээ онаашкан».

1940 чылда бир, 1942 чылда ийи класс немешсе-немешсе, эге школа

тургустунган. Школа 1939-1952 чылдарда 4 чылдыг эге школа, 1953-1960 чылдарда 7 чыл, 1961-1978 чылдарда 8 чыл долу эвес ортумак школа, 1979 чылда ортумак школа кылдыр эде тургустунган.

Школаның доозукчуларындан алдарлыг кижилер үнүп, төрөөн Тывазының сайзыралыңа улуг үлүг-хуузу кирип чоруурлар хөй. Оларга биология эртемнеринин доктору — Ч.Т.Сагды, баштайгы тыва уждукчуларның бирээзи — К.Ч.Куулар, саң-хөө ажалдакчызы — К.Д.Ондар, скульптор — Т.Ч.Ондар, ужуз чүүл талазы-биле инженер-механик П.Д.Ондар болгаш өскелерни чоргаарал-биле адап болур.

Школада янзы-бүрү бөлгүмнер болгаш секциялар ажалдап турар. Өөреникчилер сонургалының аайы-биле хаара туттунган. Ол ышкаш Ооржак Мурзууна аттыг музей база бар. Ону 1968 чылда төөгү башкызы Э.Д.Куулар тургускан. Музейниң адын эки турачы чаңгыс чер-чурттуувус Мурзууна Сундуй оглу Ооржактын ады-биле адаан.

Светлана МОНГУШ, Хөр-Тайга ортумак школазының Мурзууна Ооржак аттыг чурт-шинчилел музейинин эргелекчизи.

Сүт-Хөл кожуун.

КЫРГАН-АВАЛАРДАН ӨӨРЕНИР

Өөреникчилерге быжыг билигин бээр дээш башкылар бажыңнарны кезип, ада-иелер-биле хуралдарны ай санында эрттирер ажилды бистиң суурда чорудуп турар. Ол ышкаш шаандакы езу-чаңчылдарны өөрөдилгө, класстар аайы-биле кырган-авалар-биле ужуражылга кичээлдерни эрттирери чаңчылчаан. Мен эрткен чылын 10-11 класстарга класс шагы эрттирп турдум. Уругларга шаанда, бистиң үевисте, канчаар өөренип турганывысты, кырган-аваларывыс ажилга канчаар кижизидип турганының дугайында чугааны чоруттум. Шак ыңдыг ажилдарның түнелинде бооп чадавас, бо чылдың уруглары шупту өөрөдилге черлерине кирип алган. Класс башкызы С.К.Кууларның удуртулгазы-биле 23 өөреникчи доозуп, дээди, ортумак өөрөдилге черлеринде өөренип турар. Ынчангаш башкылар, ада-иелер, кырган-авалар демне-жип ажалдаарга, эки деп чүвени бодум билдим. Класс удуртукчузу башкыдан база хамааржыр.

Бине КУУЛАР.

Хондереггей суур.

Чурукчу болгаш че

«АДААРГА — АТТЫГ, СУРААРГА — СУМУЛУГ»

«Бүгү оруктар Римге чедире бээр» дээн шаанда сайзыралдың тергиини турган бурунгу хоорай дугайында чугаа дег, Тываның найысылалы Кызыл хоорайже кирген улуг-биче оруктар хөй. Көшкүн чораан яды араттар-даа, бо хүнде көдээде чурттап чоруур кижилер-даа чаагай үүлени дилеп, мында турумчуп, салым-чолун найысылал-биле доңнаан. Кызылчылар, кымнар бис, кандыг бис? Ол айтырыгга харыылап бээрин Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, чурукчу Орлан Монгушович Ондар-оолдан дилээн мен.

«Адам чурту
Алажымны...»

Мээң ачамны Монгуш Минчирович Ондар-оол дээр. Ол бичии турда, адазы ашак Алашка моол бижик билер Чуткун, Чымба алыш-кыларның аалынга аппарып каан. Эжи Калзан-биле кадарчылап, ажил кылып, бараан бооп тургаш, үш ай эрткенде, эки билеп алган чүве-даа чок, чана бергеннер. Каш чыл эрткенде, тыва бижик өөскүп үнерге, сонуургак оол дораан четкен. 1930 чылдың күзүнүнде Барыын-Хемчиктин Кызыл-Тайга сумузунга бир дугаар бижик сургуулу Эзим-Адаанга Улаан-Булуң деп бедик бажынга ажыттынган. Баштайгы 40 хире сургуулду Шекпээр чурттуг Кыртым Чымба башкылап турган. Саат чокка номчуп, бижип, сая чедир санаптар эки өөреникчилер С.Даваа, К.Бораш, С.Чанзан, С.Дамба-Сүрүн, М.Кан-оол, М.Балдан, К.Чөлбөк, М.Агынак, М.Сурун-оол оларны арбан бүрүзүнге хуваагаш, бижик башкылап чорудупкан. 1932 чылдың күзүнүнде болган хуралга аревэ үүрүнүң даргазы С.Чанзан бир билдиришкенин ыткыр кыйгырган: «Аревэниң 28 дугаар үүрүнге. Монгуш Ондар-оолдан. Аңгы-төөгүм яды араттың оглу мен. Кежигүнге хүлээп алырын диледим. Арвэниң сагылга-чурумун хажытпайн, берген даалгазын ак сеткилдиг күүседир мен...» Ачазының 1932 чылдан бээр аревэчи, 1939 чылдан бээр СЭКП кежигүнү кижилер деп чоргаарларында ужура-ла бар: ол б күрүне шаңналдарының эдилекчизи чораан.

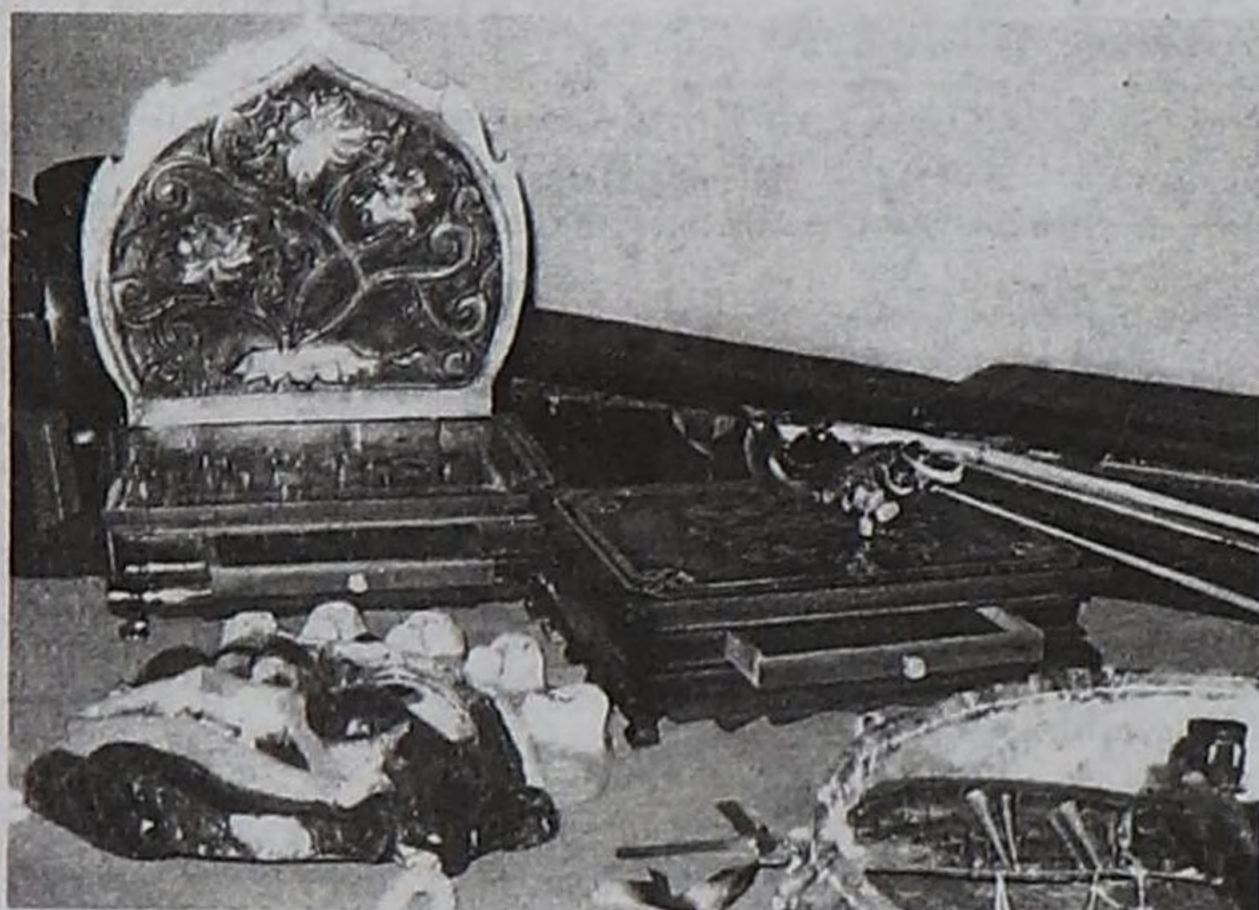
Чин тегерип чорааш...

Ужен чылдарның төнчүзүнде чин сөөрткен эштери-биле «аскыр эгей тоннарлыг, хөм идиктерлиг мизирт кара эрлер» чин сөөртүп чорааш, Кызылга бир дугаар келген. Шаандагы Хем-Белдири, амгы үеде Кызыл хоорайынча 22 харлыг турган. Тыва Арат Республика бодунуң тургустунганындан бээр 15 чыл болган оюнга уткуштур белеткенип турган. Ачазы 19 харлыг аревэчи оол турган. Ол үеде Кызыл кандыг турганыл? Ыяштан кылган чаа бичежек бажыңнар, аразында ийи каът чуртталга бажыңнары. Ленин аттыг кудумчуну дургаар штaketник херимнер. Ында-хаа машиналар эртер. Кудумчунуң оң талазында чагыда «Аар чүктүг» машиналар, тергелиг, шанактыг болгаш мал сүрген кижилер Ленин кудумчузу-биле чоруп болбас! — деп бижээн. Эжи аксында боо туткан кижилер турар Моол Арат Республиканың элчин чери, Чырыдышкын яамызының, күрүне банкызының бажыңы, бо ийи каът бажыңга ТАР-ның Төп комитетинин болгаш Чазак черинин ордузу турган. Ленин кудумчузунда бичежек даш бажың иштинден көк ыш үнүп, дааш тиккилээн соонда бажыңнарның соңгалары чайнай бээр. Керейлер столоваязы

деп чөмненир чер бар чораан. Манчы, быдаа, хуужуур дээр, чөмнө хөй. «Щетинкин», «Шын», «Эрик» дээр, ады безин адаттынмаан кудумчулар бар турган.

Кызыл коштар —
фронтуга...

Аревэ дээрге аныктарның революсчу эвилели болганда, үргүлчү аът-хөл кырынга чоруур, оон эртсе, тос-тостуң соогунда чадаг-даа бол, бар чыдар турган. ТАРЭ ТК-ның 5-ки пленумунда келдирткен. Чадаанадан кыжын соокта ажык чүк машиназынга Кызылче чоктапканнар. Дүне Элегес-Аксынга машина үрелген. Чагыларын, чөмдөннарнын чүк-тээр, Кызылга даң ады олурда, ак шаң апарган чадаг базып кирип келгеннер.

Ынчаар чоруп турда, «кырмаан — фашист акы-дуңма ССРЭ-же халдаан!» деп чар үнген. 1941 чылдың кыжы. Фронтуга белек чыылдазының талазы-биле ТАРЭ-ниң Барыын-Хемчик кожкомунуң бюро кежигүнү Соян Мөңгеевич Ирма сумуга сургакчылап келген. Комитеттин бюро кежигүннерин арбаннарже аъткарган. Түңнелинде мал-маганны безин санавакка, каш-ла хонук иштинде 350 ажыг хол-хавы, 210 чылыг уктар, 60 хире чолдак тоннар, 5060 ажыг тыва акшаны чыггаш, белек комиссияга дужааган. Хөндөлөң, Ак, Аянгаты, Кызыл-Тайга, Кара-Хөл сумуларының чону белек чыылдазынга идепкейлиг киришкен. Аъттар, мал-маган, идик-хепти, аш-чөм сөөрткен «Кызыл шеригге!», «Фронтуга!» деп лозуннар бижээн кызыл коштар Хемчиктин чүк-чүгүндөн Кызыл-Мажалыкче шуужуп кээр турган.

Чон аразынга ажилдап чоруур шору кижилер апарганда, 1944 чылдың октябрьда Совет Эвилелинин составында Тыва Арат Республиканың эки тура-биле бактаап киргени тыва улустуң төөгүзүңге эң-не чырыткылыг болушкун, онза өөрүнчүгүн болганын Монгуш Минчирович ажы-төлүңге чугаалаар чораан.

Кызыл-биле деңге
өстүм...

Аныак чылдарында Кызыл революсчу хоорай кылдыр көзүлгөн болза, Ондар-оолдарның өг-бүлөзи 1957 чылда шору сайзырап, чаа школалар, эмнелгелер туттунган найысылалга көжүп келгеннер. Хоорайның хевир-шинчизи чылдан чылче канчаар өскөрүлүп кел чыдарын ачазы мынча дээр:

сөглээн. Ачазы «кызыл-дустап» чораандан бээр үр-ле үе эрткен. Орлан Монгушович хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң оолдарының хеймери. Ол авазын чөм кылып, уруглар, оолдарынга онаалга кылдыртып кылдыр сактыр болза, ачазын сургакчылаан, хуралдаан азы бижиттинген оор кылдыр сактыр. Бичии Орлан эштери-биле бир дөмөй, Пионерлер бажыңынче баргаш, чурук бөлгүмүнчө кирип алган. Акызы Ортун-оол Москвада Суриков аттыг училищеге өөренип турда, оон янзы-бүрү өңнерлиг будуктары-биле чурраан ажилдарын өттүнүп тургаш, чурулганы сонуургай берген. Ол баштайгы башкызын чылыгы-биле сактып чоруур: Арыя Араптановна Алдын-оол. Кызылдың №2 школазы. Эштери оолдар-биле футболдаар, парктын дожунга чунгулаар — кандыг солун үелер турбаан дээрл... Тоску класска өөренип тургаш-ла, хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидат апарган. Кады маргылдааларга киржип турган эжи, акызы амгы үеде бүгү Тывага билдингир ат-сурагылыг мөге Александр Доржу ынчан Кызылдың көдээ ажил-агыг техникумунга өөренип турган. Школага тургаш-ла, Орлан-ның мурнунга белең эвес шилилге турупкан: спорт бе азы чурулга бе? Чурукчу болуп күзөл тирилээн. Чүге дизе спортчу назын кызыгаарлыг, а уран чурулга мөңгө болур, сээң-биле чарылбайн, кады чоруур. Кызылдың уран чүүл училищезинин чурулга салбырын дооскаш, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чурукчузу болуп ажилдай берген.

Чурук каастакчызы ажилдан аңгыда, черле чогадыкчы дилээш-кинде чоруур сагыш-сеткил чурук, пейзаж чуруурун ыйыдып кээр. Ынчаар-ла төрөң черинин бойдузун көргүскен чараш, ханы уткалыг чуруктар чаяаттыгган. Чуруур, даараныр, узаныр, сиилбиир, чонаар, сомалаар, каастаар, малгаштаар дээр, алызындан ус-шевер кижинин кылып билбеси хире ажылы чок. Орлан Монгушович ыяш-биле ажилдаарына ынак. Ону чокуп, харыылдап кээрине, ыяштың «арны частып», эптей салып, кургадып, «ажаап» кээрге, тынгарыпкан дег, ыяш чымчап, ээлгир апаарга, сагыжыңга чүү киргенил, үнүп кээр. Элдиг дүрзү оштаан ыяш дазылын довурак-доозундан аштааш, эде-хере суйбай тудуп оргаш, хоюглап кээрге, тоолда дыңнааны дүрүжүп алган улу көстүп кээр. Чурукчунуң пөштен,

хадындан чазаан «Чылдар деп бөлүктөөн ажылы — хөгжүм херекселдеринин алдызы кылдынган: пар, буга, куш, арзылаң, улу, аът баштыг игил, бызаанчы, дошпулуур эргелиг эзлерин тыпкан. Кижилер на-зынының он ийи чыл эргилдезинин база бир чарты — күске, хой, хаван, кодан, чылан, ыт сиилбээн хөгжүм херекселдери бодунуң ээлчээн манап турар. Узанып, дарганнаар ажил база-ла оон ыравас: көргөн кижилер чарашынып, магадап ханмас, кара торгу пөс-биле хаажылаан хааржакчыгаштыг, мөңгүн каасталгалыг бижек өг-бүлениң салгал дамчыыр үнелиг эди болуп чоруур. Орлан Монгушовичинин кылганы дириг амытаннар дүрзүзү сиилбээн кош-бижектер, оттук, даңза тыва эр кижинин чоргаарлары эдилели, хамык чон магадап көөр музей экспонаты, харын-даа алдарлыг чаңгыс чер-чурттууус Сергей Күжүгетович Шойгуга тыва чоннун хүндүткелин, ынакшылын илередир белек болганы таварылга эвес. Чурукчунуң бодалында моон-даа солун чогадыкчы сорулгалар бар.

Сеткилимниң
хоорайында...

Чурукчу кижинин чүгле холдары эвес, караа база шевер болур. Төк кээр дүжүп, төрттүнген чери Кызыл болганда, хоорайның аян-шинчизи, каасталгазы ону дүвүретпейн барбас. Сөөлгү каш чылдарда найысылал өң кирип, аныаксыг апар чыдар. Садыглар, кафелер, чаа чараш тудулар чоорту ийи каът кара, эрги барак бажыңнарны кызып, дуглап кел чоруур. Ногаан кудумчуларга селгүүстээрге кандыг ийик? Ол чорааш, «Азия төвү» тураскаалче кирер сесерликте турар чараш ууларны көргөн боор силер. Оларны кылган бөлүк чурукчуларның бирээзи — Орлан Ондар-оол. Улуг-Хем кежир көвүрүгүнүн дөрт чүгүндө турар аъттарны кым чараш-сынамас боор. Мрамор дашты соңгаартан Тываже ажырып, «аъттар кылырывыс ол» дээнин дыңнааш, «шыдавас силер» деп бүзүрөвейн турганнар тыва ус-шеверлер, шынап-ла, уран талантылыг, «алдын холдуг» улус-тур дээрзинге бүзүрээр. Орлан Монгушович эш-өөрү-биле кады кылган өске-даа ажилдарын сактып олур, ынак хоорайын шимеп каастаар, кызылчыларны өөртүп, ажил-иштиг болганынга чоргаарлары.

Кижилер бүрүзүнүн сеткилинде ынак чери, хоорайы бар. Чурукчунуң сеткилинге Кызыл хоорай эң чоок, эргим болуп чоруур. Ол ынак эжи Светлана Тенниг-ооловна-биле үш ажы-төлдү өстүргеннер. Оглу Ким — өг-бүлелиг, ортумак юрист эртемнин дээди билиин чедип алыры-биле өөренип турар, келир чылын доозар. Уруу Айлана — Улан-Удэнин даштыкы дылдар институтунда кыдат дыл факультетинин ийиги курсчузу. Бичии оглу Урдума — 9-ку классчы, аныак спортчу, сонуургалы — каратэ. Светлана Тенниг-ооловна Кызыл хоорайның социал департаментинде ажилдап турар. Сеткили-биле дузаарга, «сураарга сумулуг» деп чугаада дег, ачазының оглу, чурукчу Орлан Монгушович Ондар-оол сеткилинин хоорайында ынак өг-бүлелиг, ажил-агылыг аас-кежиктиг чурттап чоруур-дур.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: Орлан Ондар-оолдун кылган ажилдары.

Ада өлүр — оглу
артар...

Тыва үлегер домак чиге-ле

УРУГЛАРГА БЕЛЕК—ТООЛ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының хамааты ниитилелиниң институттары биле кады ажылдажылганың болгаш девискээр политиказының эргелели өскүс уругларга болгаш чединмес өг-бүлелерниң ажы-төлүңгө «Белек — тоолче билет» деп ачы-буян акциясын организаптап эрттирген.

Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнүнүн байырлалының бүдүүзүндө, ноябрь 3-те, политиктиг ийи партиялар — «Чаңгыс демниг Россия» биле РФ-тиң Коммунисттиг партиязының регионалдыг салбырлары, республиканың 5 хөй-ниити каттыжылышкыны — «Бүгү-россияның элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилели», уругнуң эрге-ажыктарының талазы-биле республика фондузу, өг-бүлө, ие-чаш болгаш уруглар камгала-лының «Мама» ачы-буян фондузу, Тыва Республиканың «Кады ажылдажылга» социал дузаның хөй-ниити организациязы, М.Мунзук аттыг «Дерсу Узала» ачы-буян

фондузу болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазының Канцеляриязының коллективи Кузбасстың күрүне филармониязының «Гуси-лебеди» деп тоол оюнун көөрү-биле уругларга 103 билетти белекке берген.

Хөй-хөй уруглар албан черлери, оларның аразында дүлөй уругларның тускай школа-интернады, Р.Кенденбиль аттыг уругларның хөгжүм-уран чүүл школа-интернады, өскүс болгаш хайгаарал чок арткан уругларның школа-интернады буянның чорукту көргүзүп, деткиччилээни дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Бистиң корр.

Чагаалар аразындан

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

37 чыл бурунгаар Интернациональная кудумчузунга башкы институтунун студентилеринге ниити чуртталга бажынын туткан турган. Бир подъездизинге институттун башкылары база бистиң өг-бүлөвис, өм ээзи Василий Ламажыкович болгаш урууус квартира алдывыс.

Чылдар эрткен тудум, бажың эргижирзэн, хоорзалары дадарган, сонга рамалары кургааш, чарылган дээш, оон-даа өске багай байдалда келген. Бажыңның ээлери, бистер, доктаамал септелгени чорудуп турзувусса-даа, ол чедимче чок.

Өм ээзи, дайын киржикчизи болгаш инвалиди, чок апаарга, бодум күжүм-биле таптыг септелге-даа кылып шыдавас турган мен. Улуг чарыгдал негеттинер. Ынчангаш мен ТывКУ-нун ректору С.О. Ондарга мээң бажыңымны септеп бээри-биле дилег киридим. Мээң билдиришкимин сайгартыган соонда, чөпсүнгөн харыыны алдым. Ооң соонда кыска хуусаа иштинде административтиг ажыл-агый кезээниң талазы-биле ТывКУ-нун проректору Н.Б. Дьяков ажыл-агый

албанының ажылын организаптаан. Чамдык айтырыглар тургустунуп кээрге, ректорга-даа, проректорга-даа чеде бээримге, чай чогуңче-даа көрбейн, мээң айтырыгларымын шийтпирлеп бээр турду.

Мен административтиг ажыл-агый кезээниң ажылдакчыларының демниг ажылын черле демдеглекседим. База ол ышкаш улуг бухгалтер Р.Н. Евграфовага, экономиктиг айтырыглар талазы-биле проректор В.О. Ооржакка, сантехниктер бригадири А.Д. Допуй-оолга болгаш ооң бригаданың четтиргенин илереттим. Септелгениң хүлээникчизи В.Б. Стереховага база электрик С.А. Оюнга оларның ак сеткили дээш четтирдим.

Үстүнде адааным ажылдакчыларның күш-ажылының ачызы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының 65 чыл болган юбилейин чаа септеп каан бажыңга уткуур мен. Ынчангаш административтиг ажыл-агый кезээниң ажылдакчыларыңа сеткилимден өөрүп четтиргеним илередип тур мен. Шуптузунга ааскежик болгаш үр чылдарда кадыкшылды күзедим.

Раиса БИЧЕ-ООЛ.

Анфиса Чаш-ооловна ТЮЛЮШКЕ 2003 чылдың февраль 21-де тывыскан К931479 күш-ажылдың хоочуну шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызыл хоорайның мэриязындан

Кызыл хоорайның мэриязы Паротурбинная кудумчузунун, 17 «а» ниити чуртталга бажыңыңа өрт айыыл-халавы болганының чылы-биле холбаштыр аңаа когарааннарның өг-бүлелериниң кежигүннеринге ханы кажыдалды илередип тур. Силерниң-биле кады качыгдал тур бис!

Байдал чежемейин-даа багай болза, каян-даа идегелди ышкынманар, күш турда, шыдажыр апаар.

Александр Суворов.

Күш-ажылга талантылыг болгаш аңаа ынак кижиге моондактар турбас.

Людвиг Ван Бетховен.

Күзел-биле ажылдаарга — сеткил ханар, чуртталга — эки! Каян күш-ажыл — хүлээлге

Бодалдар дизи

апаарга, чуртталга — кулда-ныышкын болу бээр.

Максим Горький.

Сеңээ бүзүрелдиг кижиге база бүзүрелдиг бол.

Плавт.

Бүгү-ле аргаларны ажыгла. Болдунар-ла чүүлдерни кылганыңны билер болуру чугула.

Чарльз Диккенс.

Дандар-оол Хаянгырбаевич ООРЖАК

2009 чылдың ноябрь 7-де Тываның бурунгаар үзелдиг удуртукчу оолдарының бирээзи, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, Делегейниң экология академиязының хүндүлүг кежигүн-корреспондентизи Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржак үр аарааш мөчээң.

Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржак 1949 чылдың март 20-де Барыын-Хемчик кожуунунун Хөлчүк деп черге төрүттүнген. Чажындан өскүс калгаш, Кызыл-Арыгның, Ак-Дуругунун өскүстөр бажыңыңа кижизиттинген.

1966 чылда Кызыл-Мажалыктын ортумак школазын чедииншикниң дооскаш, «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелинге бызаңчы-бетонщиктеп, ажылчын базымын эгелээн. «Тыва даг-дүгү» комбинаттын мурнундан Красноярскиниң М.И.Калинин аттыг өнүг металлдар институтунга 1968 чылда киргеш, 1974 чылда «даг инженер-механиги» эртем-биле дооскан.

1974 чылдан 1976 чылга чедир «Тыва даг-дүгү» комбинатка механиктеп ажылдааш, комбинаттын комсомол секретарыңа соңгуткан.

1976 чылда ВЛКСМ Тыва обкомунче депшээң болгаш 1977 чылда Улуг-Хем комсомол райкомунун бирги секретарыңа соңгуткан. Дараазында Улуг-Хем кожуунунун «Найырал» совхозунун директорунга ажылдаан.

Саая Кара-оолович ШЫДЫРАА

2009 чылдың ноябрь 6-да күш-ажылдың хоочуну, совет, партия, ажыл-агый органның хөй чылдарда ажылдап чораан Саая Кара-оолович Шыдыраа үр үеде аараанының соонда 89 харлыында чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Саая Кара-оолович Шыдыраа 1920 чылдың сентябрь 15-те Мөңгүн-Тайга кожуунунун Мөген-Бүрен сумузуңга яды арат Кара-оол Уртунович Сааяның өг-бүлезинге төрүттүнген. Бодунун ажыл-ишчи намдарын 1942-1945 чылдарда Тываның Араттын Революсчу Шериниң хүрээленинге шериг албанын эрттирген соонда эгелээн.

1945-1946 чылдарда Мөген-Бүрен сумузуңун комсомол организациязының секретары, 1946-1948 чылдарда Мөген-Бүрен сумузуңун секретары, ооң соонда сумунун даргазы болуп ажылдаан.

1962 чылдан эгелеп пенсияже үнгүжеге чедир Мөңгүн-Тайга кожуунунун «Малчын», «Мөген-Бүрен» ажыл-агыйларыңа колхоз даргалап, совхоз директорлап, партия организацияларын удурткан. Пенсия назыны чеде берген-даа болза, тудуг болгаш хойжу бригадаларны удуртуп, хөй чылдарда олут-чыдын чок ажылдаан.

Ол Мөген-Бүрен сумузуңун уруглар албан черлеринин, культура адырының бажыңнарын тудуп, кожуун төвү-биле Мөген-Бүрен аразының оруун кылырыңа улуг үлүг-хуузуң кириген.

1986 чылдан Улуг-Хем кожуунун улус депутаттарының Советиниң күөсөкчи комитетин удурткан.

1990 чылда Тыва АССР-ниң бойдус камгалаар Күрүне комитетиниң даргазыңа депшиткеш, 1992 чылда Тыва Республиканың чаа тургустунганы Экология болгаш бойдус курлавырлары яамызының сайыдыңа томуйлаткан. 90 чылдарда Тыва Республиканың Чазаа ону «Тыва даг-дүгү» комбинатының директорунга томуйлаан.

Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржак республиканың албан черлеринге ажылдап чорааш Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлөвилел ажылдарыңа идепкейлиг кижип, рынок хамаарылгаларыңа шилчилге үезинде бодунун ажылының аайы-биле рес-

Ш.В.Кара-оол, С.И.Тен, Ш.С.Иргит, А.П.Дамба-Хуурак, В.И.Ендан, В.Ю.Урбан, Ю.Ю.Ананьин, А.М.Монгал, Ю.А.Килижеков, О.С.Саая, К.Б.Сагаан-оол, А.Г.Гришеленок, В.О.Донгак, К.Т.Даваа, Ш.Х.Хопуя, П.А.Морозов, С.К.Долгар.

С.К.Шыдыраа — удуртукчу ажылдардан аңгыда, идепкейлиг хөй-ниитичи. Сумунун болгаш кожуунун депутатыңа каш удаа соңгуттурган, СЭКП-ниң район болгаш область комитетиниң кежигүнү чораан. 1942-1944 чылдарда Тываның Улусчу Революсчу намының кежигүнү, 1938-1946 чылдарда ВЛКСМ кежигүнү.

Ооң чончу, кижилер-биле ажылдап билер удуртукчу талаларын

Мөңгүн-Тайга кожуунун Төлээлекчилер хуралы, кожуун чагыргазы, «Мөген-Бүрен», «Малчын» ажыл-агыйларның, сумуларның удуртукчулары.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Төлээлекчилер хуралы, кожуун чагыргазы, Мөген-Бүрен болгаш Каргы суму чагыргалары күш-ажылдың хоочуну

Саая Кара-оолович ШЫДЫРААНЫҢ

үр үеде аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң уругларыңа, чоок кижилеринге, ха-дунмаларыңа ханы кажыдалды илередип тур.

публика программаларын тургузуп, энергетика болгаш ажыл-агыйның өске-даа адырларыңа айыыл-халап таварышканда алыр хем-чеглер база, Тываның экологиязын болгаш бойдузун камгалаар талазы-биле хөй-хөй улуг хемчээлдиг ажылдарны кылган.

Кады ажылдап турганы кижилерниң аразында ооң ат-алдары, хүндүткели кончуг улуг. Ажылга ынаа, улуг негелдези, быжыг билии дээш ону коллективи хүндүлээр турган.

Д.Х.Ооржак музыка уран чүүлүңе салым-чаянныг болгаш кайгамчык организакчы талантылыг. Спортка, туризмге хандыкшылдыг, Мөңгүн-Тайга шылшыынче үнгөн баштайгы тыва кижилерниң бирээзи. Өөнүн ишти Галина Кестик-ооловна-биле ийи ажы-төлдү, сес уйуктарың өстүрүп кижизиткен.

Ак сеткилдиг улуг ажылдакчы, харысалгалыг удуртукчу, сагыш човаачал, эш-өөрзүрек, езулуг ада Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржактын овуру ооң-биле кады ажылдап чорааны, билер кижилерниң сагыш-сеткилинге чырык тураскаал бооп артып калыр.

Тыва Республиканың Чазаа Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржактын мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

чаңгыс чер-чурттуглары бедии-биле үнелеп, Кызыл-Хая суурда ооң чурттап олурган кудумчузун Саая Шыдыраа аттыг кылдыр адааны таварылга эвес.

С.К.Шыдырааның күш-ажылчы чедииншикнерин коммунисттиг партия болгаш казак бедии-биле үнелеп, «Хүндүлелдин Демдээ» орден, В.И.Ленинниң төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр «Шылгарангай күш-ажыл дээш» медаль, өске-даа хөй санныг медальдар болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Саая Кара-оолович Шыдырааның удуртукчу ажылдарга хөй чылдарда үрө-түннелдиг ажылдап чорааны ооң өөнүн ишти Дарья Аралдуевнаның улуг деткимчези. Олар 2 оолду, 2 кысты өстүрүп кижизиткенер, 14 уйуктарының эңерелдиг кырган-ачазы.

Саая Кара-оолович Шыдырааның удуртукчу талантызы, күш-ажылчы үлегер-чижээ, эвилең-ээлдек овор-хевири бистерниң чүрөктеривиске кезээ мөңгөде артып калыр.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлөттүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8305. Чагыг 129. Номериңа парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ЛИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.